

LEONAS PANAVAS (1942–2011): ASMENYBĖ, KNYGOS KULTŪRA IR KNYGRIŠYSTĖ

Domas Kaunas | Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto
Knygotyros ir dokumentotyros instituto
Medijų tyrimo laboratorija
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: domas.kaunas@kf.vu.lt

Leonas Panavas (1942–2011) buvo profesionalus Vilniaus gamyklų metalo apdirbėjas – frezuotojas. Siekdamas kultūros tikslų, jis tapo savamoksliu knygrišiu ir knygos kultūros adeptu, artimu bibliofilui. Motyvaciją teikė sudėtinga šeimos ir asmens socialinė patirtis. Jo knygos kultūra buvo keliakryptė. Joje dominavo asmeninės bibliotekos kūryba, pagarba knygai ir jos tausojimas, pomėgis skaityti, bibliofilija. Nors Panavui stigo aukštesnio išsilavinimo, tačiau jo asmeninė knygos kultūra pranoko ne tik metalo darbininko, bet ir kai kurių išsilavinusių humanitarų lygį. Studijoje teigiama, kad svarbiausias kūrybinės veiklos motyvas buvo knygrišystė. Knygrišystės profesionalumo siekta pirmąkart imitacijos ir saviugdros būdu. Ji kompensavo jaunystėje įgyto specialiojo vidurinio išsilavinimo spragas. Tobulindamas knygrišystės gebėjimus, nuosekliai kūrė materialinius pagrindus, klientūrą, gerino įrišų techniką ir stilistiką, siekdamas pažangos naudojosi profesine literatūra ir profesionalų konsultacijomis. Jo sukaupta knygrišystės literatūra turinio požiūriu buvo vertinga ir įvairi. Šiame darbe L. Panavo knygos kultūros ir įrišų tyrimams panaudotas jo asmeninis daugiau kaip 150 profesionalių knygų įrišų palikimas ir asmeninė biblioteka, tačiau susidurta su dokumentinių šaltinių stygiumi. Nepaisant to, tyrimas leido nustatyti, kad L. Panavas gerai suvokė knygos kultūros reikalavimus ir formas, yra svarbus Lietuvos valstybingumo virsmo laikotarpio (1985–2010) lietuviškosios knygrišystės proceso dalyvis ir produktyvus meistras.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: *knygos kultūra, asmeninė biblioteka, skaitymas, bibliofilija, ekslibrisas, Martyno Mažvydo bibliofilų klubas, knygrišystė, knygos įrišas, kolekcionavimas, metalo apdirbėjas, frezuotojas.*

ĮVADAS

Knygos įrišo istorikai ir technologai iki šiol įtikinamai nenustatė, ar egzistuoja Lietuvos knygrišystės mokykla. Atsakymo nėra, nes neturima kuo remtis: nėra tyrimų. Tačiau bent kiek tuo klausimu susirūpinęs asmuo šio arba gretutinio amato (pavyzdžiui, odininkystės) specialistai neabejotinai patvirtins: knygrišystės Lietuvoje esama. Problema iškils dėl antrosios klausimo dalies. Nežinoma, kuo lietuvių ir Lietuvos knygrišystė skiriasi, pavyzdžiui, nuo latvių ir Latvijos, estų ir Estijos, lenkų ir Lenkijos ir t. t. knygrišystės. Mes šių klausimų nekeliame ir net nebandome imtis lyginamųjų tyrimų. Mes bent apytikriai nežinome, kiek per pastaruosius 500 metų Lietuvoje dirbo knygrišių: meistrų ir amatininkų, nes nėra jų vardų sąrašo, jau nekalbant apie biografinį žodynėlį, juo labiau – enciklopedinį leidinį. Tokie veikalai nedomina nei meno ekspertų – Vilniaus dailės akademijos, nei technologijų – Vilniaus Gedimino technikos universiteto tyrėjų. Nerengiamos ir net nenumatomos rengti disertacijos daktaro laipsniui įgyti. Tarytum nei atsakomybė, nei jų poreikis neegzistuoja. Iniciatyvų nerodo ir Vilniaus knygrišių gildija, nes nepakelia galvų ir akių nuo kasdienio triūso senųjų knygų ir dokumentų restauravimo dirbtuvėse.

Knygrišystės būtį Lietuvoje primena Edmundo Laucevičius veikalas apie XV–XVIII a. knygų įrišus (1976)¹ ir Leono Gudaičio parengta Tado Lomsargio paveldo publikacija (1995)². Darbai svarbūs ir išliekamos vertės, bet epizodiniai ir laiko požiūriu jau nutolę. Stinga tęstinumo. Kiek aktyviau liudijama knygrišystės dabartis. Ją primena Vilniaus knygrišių gildijos meninių dirbinių ekspozicijos tarptautinėse Vilniaus knygų mugėse ir pasirodymai užsienio šalių knygos meno parodose. Profesionalių straipsnių parašo, bet retai, menotyryninkė Rūta Taukinaitytė-Narbutienė. Jos pastangomis buvo parengta patirties apmąstymų knyga *Knygrišiai apie knygas ir knygrišystę* (2013)³. Jos tikslas – aštuoniolikos kvalifikuotų meistrų lūpomis pateikti liudijimus apie profesionalios rankų darbo knygrišystės amatą, prasmę ir perspektyvą sparčiai besikeičiančiame pasaulyje. Tikslas pasiektas – knyga originali, informatyvi, gerai įvertinta. Jos informatyvumą padidino priedai – Gildijos surengtų parodų (keturių), parodų, kuriose dalyvavo jos nariai (devynių), narių publikacijų (šešių) ir straipsnių apie Gildiją (aštuonių) sąrašai. Leidinys ne tik turiningas, bet ir meniškasis bei estetiškas, įrodantis, kad dešimties metų patirtį turinti profesionalų organizacija gali padaryti daugiau. R. Taukinaitytės-Narbutienės iniciatyva ir pastangomis 2016 m. įvyko užsienio knygrišystės trijų profesionalų paroda Vilniuje, išleistas katalogas⁴. Nūdienos knygrišystės gyvastis taip pat priminama viena kita aukštųjų mokyklų studentams skirta knygrišystės mokymo metodikos priemone (Rimo Supranavičiaus⁵, Albino Kavaliausko⁶), su knygotyra

susijusios literatūros prieduose dedamais terminų žodynėliais, knygrišių ir popierininkų dalyvavimu amatininkų klubo „Dvaro meistrai“ veikloje, naujoviška Vilniaus universiteto bibliotekos restauratoriaus Sigito Tamulio kodeksinių knygų rekonstrukcijų edukacine programa. Tačiau išlieka gyvybiškas kūrybingų knygrišių ir jų paveldo aktualinimo poreikis. Šiuo požiūriu perspektyvus gali būti Gražinos Smaliukienės vadovaujamas projektas – duomenų bazė „Knygų įrišų kultūra XV–XVIII a. LDK teritorijoje“⁷. Jis kuria pagrindus įrišų mokslinei analizei ir apibendrinimams. Tiek praeityje, tiek dabar talentingi kūrėjai visada buvo meno naujovių ir krypčių vedliai, talentingi meistrai – jų įgyvendintojai. Jais būtina remtis ir juos remti dėmesiu bei palaikymu. Taip pat išlieka poreikis pažinti ir tuos, kurie vien savo pastangomis bei gabumais bandė pažinti ir sujungti amatą bei meną. Ne visada tokie knygrišiai laiku pastebimi ir įvertinami. Dėl šios priežasties patiriama praradimų, nes meistrai vienišiai atsiskleidžia vėliausiai, o nepastebėtieji išeidami iš gyvenimo išsineša žinias, patirtį bei asmenybės savastį. Toks likimas ištiko ir vilniškį Leoną Panavą. Jis jau pamirštamas, nors po mirties praėjo vos šešeri metai. Siekiant užfiksuoti tai, ką dar galima padaryti su mažesniais nuostoliais, jam ir skiriamas šis darbas.

Tyrimo tikslas – remiantis analizės ir apibendrinimo metodais nustatyti Leono Panavo, Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos istorinio virsmo laikotarpiu (apie 1985–2010 m.) susiformavusio knygrišio ir knygos kultūros dalyvio, fenomeno metmenis. Straipsnyje bus ryškinami esminiai asmenybės dėmenys, nustatomas bendrojo ir profesinio išsilavinimo lygis, asmeninės bibliotekos poveikis saviugdai, jos kiekybinės ir kokybinės reikšmės, tiriamas knygrišystės kaip kūrybiškumo didinimo veiksnys, aptariamoms profesinio pasirengimo bei kvalifikacijos tobulinimo priemonės.

1 LAUCEVIČIUS, Edmundas. *XV–XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose*. Lietuvos TSR mokslų akademijos centrinė biblioteka. Vilnius, 1976. 126 p., [114] iliustr. lapų.

2 *Tadas Lomsargis*: biografija, kūriniai, dokumentai, laišakai, užrašai. Parengė Leonas Gudaitis. Vilnius, 1995. 144 p., [24] iliustr. lapai.

3 *Knygrišiai apie knygas ir knygrišystę*. Sudaryt. Rūta Taukainaitė-Narbutienė. Vilnius, 2013. 192 p.

4 *Meninės knygrišystės paroda*: bibliofilinė knyga: Per-Anders Hübner (Švedija), Dalia Lopez Mardrona (Lietuva, Švedija), Jacek Tylkowski (Lenkija): Parodos katalogas. [Sudaryt.] ir teksto autorė

Rūta Taukainaitė-Narbutienė. Vilnius, 2016. 47, [1] p.: iliustr. ISBN 978-609-95859-0-1.

5 SUPRANAČIUS, Rimas. *Senoji knygrišystė*. Vilniaus dailiųjų amatų asociacija. Vilnius, 2011. 54, [2] p.: iliustr. ISBN 978-9986-31-312-0.

6 KAVALIUSKAS, Albinas. *Knygų įrišimų kultūra*. Šiauliai, 2013. 126, [2] p.: iliustr. ISBN 978-609-430-192-6.

7 *Knygų įrišų kultūra XV–XVIII a. LDK teritorijoje*: projektas; vadovė Gražina Smaliukienė [interaktyvus; žiūrėta 2017 m. kovo 3 d.]. Prieiga per internetą: <<http://elibrary.mab.lt/handle/1/4862>>.

Tyrimo šaltinių išteklius turinio ir įvairovės požiūriu yra ne itin dosnus. Biografijos dokumentinių šaltinių vos keletas. Jais laikome Vokietijos okupacinės administracijos potvarkiu 1942 m. vykdyto gyventojų surašymo duomenis apie tėvų šeimą⁸, našlės Onos Panavienės turimus jos ir Leono Panavo santuokos, jo ir sūnaus mirties, gyvenimo vietos ir sąlygų kaitos (buto įsigijimo) oficialiuosius liudijimus, greičiausiai paskutinį 2009 m. vasario 15 d. pradėtą sudarinėti įstaigų, artimiausių asmenų ir klientų telefonų numerių sąrašą, apie dešimt našlės ir Leono sesers Stanislavos Panavaitės-Rakštelienės namų albumuose išlikusių įvairių amžiaus tarpsnių nuotraukų. Laiškų, dalykinių ir asmeninių, nerasta. Reikšmingiausias knygrišystės kiekybinio ir kokybinio vertinimo šaltinis yra tyrimo autoriaus iš našlės saugoto palikimo 2015 metais įsigytas knygrišio asmeninis knygų įrišų rinkinys, jo pagrindu parengtas katalogas⁹ ir knygrišio profesinės veiklos penki darbo užrašų bloknetai, tyrime sąlyginai vadinami asmeninėmis knygrišystės knygomis (žr. katalogo 151–155 įrašus). Kai kurioms saviugdų ir bibliofilijos įžvalgoms teikti remiamasi pas O. Panavienę esančia knygrišio asmenine biblioteka. Jas papildė tarybmečiu veikusios Lietuvos TSR savanoriškos knygos bičiulių draugijos valdybos prezidento sprendimas dėl L. Panavo paskatinimo už aktyvią veiklą¹⁰, ankstyvuju Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu užpildyta vilniško Martyno Mažvydo bibliofilų klubo nario anketa¹¹. Bibliofilijos kokybės įrodymu laikytini profesionalaus dailininko sukurti knygų ženklai – ekslibrisai, įklijuoti leidiniuose, ir nepanaudotos atsargos, taip pat knygrišio savadarbiai ekslibrisai ir supereklibrisai (apibūdinant jų dydžius, darbe nurodomi vertikalūs ir horizontalūs matmenys milimetrais). Antrinių šaltinių išteklių sudaro per praėjusius dvejus metus nuo rinkinio įsigijimo tyrimo autoriaus užrašyti artimųjų ir knygrišį pažinojusių asmenų liudijimai bei anketinės apklausos duomenys. Iš jų susidarė didokas duomenų išteklius, tačiau jis nėra patikimas ir naudojant reikalauja išsamios patikros: lyginamojo ir kritinio vertinimo. Artimųjų liudijimai gana vienpusiškai dėl subjektyvių priežasčių. Jie dėl knygrišystės profesinių ir knygos kultūros žinių stygiaus neturėjo galimybių esmingai suvokti Leono užsiėmimų turinio ir prasmės. Nerašytinių šaltinių kategorijai skirtina L. Panavo asmeninė knygrišykla. Ją galima prilyginti knygrišystės amatininko namudinei dirbtuvei. Iš jos inventoriaus, prietaisų ir įrenginių kokybės galima spręsti apie knygrišio galimybes dirbti su specifinėmis medžiagomis, kuriamų įrišų įvairovę, stilių ir profesinį lygį. Publikuotų šaltinių kategorijai skiriami keli lakoniški L. Panavo paminėjimai bibliofilijos tyrimuose bei viename populiariame rašinyje, kurių autoriai yra Alma Braziūnienė¹², Vidmantas Staniulis¹³, Inga Liepaitė¹⁴ ir Leonas Gudaitis¹⁵. Rašant darbą konsultacijas tiesiogiai ir nuotoliniu būdu teikė

didesnio rato buvę L. Panavo klientai, pažįstami bei nepažįstami įrišų savininkai, kuriems už paramą dėkoju. Tie, be kurių pagalbos nebūtų buvę galima tyrimo parengti, yra knygrišio našlė Ona Panavienė, sesuo Stanislava Rakštelienė, marti Daiva Paulavičiūtė (Panavienė)-Staniulienė, menotyrininkė Rūta Taukainaitytė-Narbutienė, Vilniaus universiteto bibliotekos knygrišys restauratorius Rimas Supranavičius, knygų kolekcininkai ir bibliofilai Žilvinas Januška, Gitanas Nausėda bei Gintautas Trumpis, antikvaras Vidmantas Staniulis. Padėkama Martyno Mažvydo bibliofilų klubo sekretorei Vaidai Jankauskaitei, parengusiai L. Panavui skirto atminimo vakaro garsinį ir tekstinį archyvavimui skirtą įrašą. Tenka apgailestauti, kad kai kurie itin artimai su L. Panavu bendravę asmenys žiniomis nepasidalijo.

Minėtieji L. Panavo knygrišystės darbų užrašų bloknotai (žr. katalogo 151–155 įrašus), autoriaus užfiksuoti asmenų liudijimai, kai kurios nuotraukos, ekslibrisai ir dokumentų kopijos perduota saugoti Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriui ir įpaveldinta, laikymo signatūra F 179–650.

ASMENYBĖ

Knygrišio enciklopedinei biogramai sukurti būtiniausių dokumentinių duomenų pusėtinai pakanka, tačiau asmenybės portretui atskleisti beveik nėra kuo remtis, todėl jis iš esmės liks daugiau menamas. Galimybę giliai ir patikimai apibūdinti šiuos du svarbius metmenis riboja gyvenamojo

8 *Stasio ir Leonoros Panavų šeimos narių, nuolatinių gyvenančių Švenčionių apskrities Daugėliško valsčiaus Makniškės kaime, surašymas*. 1942 m. gegužės 27 d. Lietuvos centrinis valstybės archyvas, Fondas R–743, aprašas 2, byla 5707, lap. 53–54. Toliau: Stasio ir Leonoros Panavų šeimos narių surašymas. 1942 m. gegužės 27 d.

9 *Leono Panavo asmeninis knygų įrišų rinkinys*: katalogas. Sudarė ir parengė Domas Kaunas. Vilnius, 2016. 112 p. Toliau: *Leono Panavo asmeninis knygų įrišų rinkinys*: katalogas.

10 *Lietuvos TSR savanoriškos knygos bičiulių draugijos valdybos prezidiumo 1983 m. lapkričio 14 d. posėdžio protokolas Nr. 5 (26)*. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, F 306–168, lap. 90, 91, 94, 95, 113, 116.

11 *Martyno Mažvydo bibliofilų klubo nario anketa*: Leonas Panavas. Užpildyta 1994 04 06. Martyno

Mažvydo bibliofilų klubo archyvas. Byla nesudaryta. 3 lap. Toliau: *Martyno Mažvydo bibliofilų klubo nario anketa*, 1994 m. Anketos publikacija teikiama straipsnio priede.

12 BRAZIŪNIENĖ, Alma. *Bibliofilija kaip asmenybės raiška*: Kazio Varnelio biblioteka. Vilnius, [2008], p. 231.

13 *Diagnozė: bibliofilija*: esė, straipsniai. Aut. ir sudaryt. Vidmantas Staniulis. Kaunas, 2010, p. 93–94.

14 LIEPAITĖ, Inga. *Lietuvos bibliofilijos būtis ir idėjų raiška sovietmečiu*: daktaro disertacija. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2013, p. 222.

15 GUDAITIS, Leonas. Likimo paradoksai. *Nemunas*, 1915 07 09 [žiūrėta 2016 m. vasario 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://nemunas.net/?p=30&nid=256>>.

meto patikimų šaltinių pakankamo kiekio ir amžininkų liudijimų apie asmenį stygius. Leono Panavo gyvenimo trukmę apibrėžia dvi datos: gimimo – 1942 m. (ją tikslinsime toliau) ir mirties – 2011 m. liepos 8 d. Tik dabar, rengiant šį darbą, tapo aišku, kad jis gyveno ir mirė nesužinojęs savo tikrosios gimimo dienos. Problema atsirado tada, kai pokariu iš mamos Ignalinoje pavogė pinigine su vaikų gimimo liudijimais. Greičiausiai remdamiesi kažkokiu įtikėjimu arba įsitikinimu, kone visą Leono amžių šeimos nariai dėl gimimo dienos neabejojo: lapkričio 13-oji. Tą dieną švęsta, ji tarybmečiu buvo įrašyta Leono pase, jis pats ją pažymėjo savo užrašuose bei dedikacijų autoriai dovanojamose knygose. Neatitiktis tikrovei iškilo Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, matyt, rengiant naujus asmens, gal ir tėvų turto paveldėjimo dokumentus. Taip pat labai tikėtina, kad tai buvo susiję ir su pensijos išsirūpinimo poreikiu. Sesers žodžiais, dėl to Leonas vykęs į parapiinę Ceikinių bažnyčią metrikų išrašo gauti, bet ar gavo, negalėjo pasakyti. Mūsų žiniomis, gauti negalėjo, nes 1942 metų metrikų bažnyčia neturėjo, greičiausiai kažkokią pažymą parūpino kita įstaiga. Jos pagrindu atsirado šiuolaikinis asmens tapatumo dokumentas su nurodytu asmens kodu 34201121161, kuriame įkomponuota lengvai atpažįstama gimimo data: 1942 01 12. Toks kodas nurodytas buto pirkimo sutartyje, mirties liudijime ir kituose dokumentuose. Šią gimimo datą Leonas įrašė ir pildydamas Martyno Mažvydo bibliofilų klubo nario anketą (žr. priedą). Mokslo darbui būdingas poreikis gauti savalaikių šaltinių duomenų skatino vykdyti tolesnę paiešką. Jai pasinaudota vokiškosios okupacijos metų Visuotinio Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymo archyviniais fondu. Jame laikomi Švenčionių apskrities Daugėliškio valsčiaus šeimų, taip pat ir Makniškės kaimo, sąrašai, sudaryti 1942 m. gegužės 27 d. Remiantis šiuo dokumentu nustatyta, kad Panavų ūkio nuolatiniai gyventojai buvo: šeimos galva Stasys Panavas (neabejotinai krikštytas Stanislovo vardu), gimęs 1904 m. birželio 19 d., jo žmona Leonora, gimusi 1907 m. gruodžio 8 d., sūnus Leonas, gimęs 1942 m. vasario 13 d., tėvo motina Julė Panavienė, gimusi 1870 m. vasario 3 d., ir jo brolis Anupras, gimęs 1900 m. sausio 20 d.¹⁶ Vadinasi, Leono Panavo gimimo data laikytina 1942 m. vasario 13 d., tačiau jos istorijoje paskutinį tašką galėtume dėti tik radę krikšto metrikus.

Leono gimtoji Makniškė – miškų apsuptas kaimas Ignalinos krašte. Tėvai Leonora ir Stanislovas Panavai turėjo apie 22 ha žemės: daugiausia tarp miškų, kalnelių ir balų įsiterpusių laukymų. Jos buvo prastos, nederlingos. Makniškės kaime buvo keturios ar penkios sodybos, Panavų sodyba stovėjo ant aukštoko kalnelio: gyvenamasis namas, tvartas, klojimas, pirtis, rūsys. Mamos kilmės šaknys vedė į nusigyvenusio bajoro Kamarausko giminę. Jo dukterį Pauliną

vedė Adomas Baranauskas iš Paversmio kaimo, o pastarųjų dukterį Leonorą – Stanislovas Panavas iš Makniškės. Šeimoje gimė šeši vaikai, iš jų keturi mirė vaikystėje. Be Leono, išgyveno ketveriais metais jaunesnė sesuo Stanislava. Vaikams įtakos, matyt, turėjo ne tik tėvai, bet ir seneliai. Jų sodyba buvo ne per toliausiai nuo Panavų, už labai didelės Makniškių kaimo vardu vadinamos balos, lietingą rudenį ir pavasarį virstančios ežeru. Dėl to ją kažkas praminė Peklos vartais. Adomas Baranauskas carinės Rusijos įvesto lietuviškos spaudos draudimo laikais platino nelegalius leidinius ir rizikavo sulaukti bausmės. Sodyboje, ant gyvenamojo namo aukšto, buvo įsirengęs knygų slėptuvę. Ji Panavų vaikams buvo rodoma. Leonas nueidavo ir iš senelių namų parsinešdavo prieškarinių žurnalų. Kartą viename tokių žurnalų seseriai parodė jaunos mamos nuotrauką. Mamą ir kitus jaunuolius į visuomeninę veiklą įtraukė Paringio kunigas. Leonora Panavienė buvo mažai raštinga, bet mintinai mokėjo ir vaikams deklamuodavo Antano Baranausko „Anykščių šilelį“. Makniškių Baranauskai su poetu nesigiminiavo.

Panavų šeimos gyvenimas buvo sunkus ir tragiškas. Pokariu, vykstant nuožmiai kovai tarp sovietinio okupacinio režimo represinių ir partizaninio pasipriešinimo jėgų, ypač kentėjo miškų apsuptų kaimų gyventojai. Partizanai taip pat savivaliavo. Jie ateidavo į Panavų namus, reikalaudavo varyti naminę ir pristatyti į mišką, atimdavo daiktus ir maistą, tėvą varu vertė imtis ginklo. Šiam atsisakius, 1946 m. rugsėjį šeimos akivaizdoje sušaudė, motiną sumušė, keturmetis Leonas gelbėjosi pasislėpdamas po lova. Tėvui žuvus, našlė su vaikais išsikėlė į vienkiemį už miško. Tačiau ramybės nebuvo ir čia. Kartą užėję partizanai pasakė, kad su tėvu pasielgė neteisingai: apsiriko ar buvo suklaidinti.

Leonas lankė ir baigė Būdininkų septynmetę mokyklą. Ji buvo už dviejų kilometrų nuo namų, per didžiosios Makniškių balos potvynius kelias pailgėdavo iki keturių kilometrų. Apie moksleivio pažangumą žinių nėra, bet sesuo pame-na brolių iš jaunų dienų buvus nagingų rankų. Dar paauglys seseriai iš eglės šaknų nupynė puodelį uogoms rinkti, iš žilvyčių pynė krepšius ir jais aprūpindavo kaimą. Taip šiek tiek užsidirbdavo. Vasaromis dirbo kolūkyje, net Kaliningrado srityje prie geležinkelio – tampė pabėgius. Norėjęs nusipirkti dviratį. Kai-me augęs, mylėjo gamtą. Žiemomis slidinėjo. Sniego būdavo daug, vienkiemį užpustydavo. Aplinkui tįsojo daug ežerų, maudydavosi, bet žvejybai polinkio neturėjo. Buvo linksmo būdo, išdaigininkas, kūrybingas. Sesers žodžiais, paauglystėje ganydamas karves ir arklius perkurdavo senas dainas pagal naujų laikų

16 Stasio ir Leonoros Panavų šeimos narių surašymas. 1942 m. gegužės 27 d. Už duomenų paiešką dėkojama Vilniaus universiteto Komunikacijos

fakulteto lektoriui dr. Tomui Petreikiui, Martyno Mažvydo bibliofilų klubo pirmininkui.

motyvus, vienos jų nuotrupą prisiminė: *Žveng žirgelis lankoj, kukurūzas terboj, stovi mano motynėlė juodos duonos eilioj ...* (užrašyta 2015 11 07). Jos liudijimu, baigęs septynmetę, Leonas įstojo į Ukmergės rajono Veprių profesinę technikos mokyklą, priklausiusią Profesinio techninio mokymo komiteto žinybai. Joje moksleiviams buvo suteikiamas valstybinis išlaikymas¹⁷. Nėra gerai žinoma, koku būdu, bet mokslas vyko ir Ukmergės žemės ūkio mechanizacijos techniku, kuris buvo geriau aprūpintas mokomąja technika. Iš viso Leonas mokėsi dvejus metus. Daugiau duomenų yra apie Veprių mokyklą. Ji turėjo apie 210 moksleivių, suskirstytų į septynias grupes, dirbo aštuoni dėstytojai, iš kurių tik direktorius Jonas Glemža buvo baigęs aukštąjį mokslą. Paaugliai ir kiek ūgtelėję jaunuoliai įgydavo universalaus kaimo mechanizatoriaus profesiją – vairavo ir aptarnavo kolūkinę techniką: traktorius, sunkvežimius, kombainus. Mokykloje veikė mėgėjiškas šokių kolektyvas, dramos ratelis, muzikos ansamblis. Neabejotina, kad Leonas buvo aktyvus saviveiklos dalyvis, nes joje įgyti gabumai vėliau atsiskleidė jo profesinėje veikloje bei asmeniniame gyvenime. Laiką, praleistą Vepriuose ir Ukmergėje, patvirtina trys artimųjų išsaugotos paties Leono ir grupinės moksleivių nuotraukos, kuriose įrašytas Ukmergės pavadinimas ir 1959 metai. Martyno Mažvydo bibliofilų klubo nario anketoje įgytą išsilavinimą nurodė taip: specialusis vidurinis, Ukmergėje, 1961 m.¹⁸

Įgijęs mechanizatoriaus kvalifikaciją, Leonas grįžo į Makniškes ir dirbo kolūkio traktorininku. Nors amžiaus kiek ir pridėjo, bet ūgio liko neaukšto, buvo gyvas, judrus, pokštininkas, populiarus tarp jaunimo, gerai šoko, dainavo, vaidino saviveikliniame dramos ratelyje. Repeticijos vyko ir Panavų namuose. Gimtinėje ilgai neužsibuvo. Tuo metu Tarybų Sąjungoje propagandos ruporai aktyviai agitavo jaunimą pasirūpinti vadinamuoju komjaunimo kelialapiu ir padirbėti Kazachstano plėšiniuose. Leonas raginimu susidomėjo. Nors motina stengėsi atkalbėti, jis apsisprendė ir netrukus jau vairavo žemdirbystės techniką plėšinių arimuose. Kazachstane dirbo trejetą metų. Iš čia buvo pašauktas į tarybinę kariuomenę. Tarnybą primena išlikusi nuotrauka su užrašu: *Stasei nuo brolio Leono. Charkovas, 22. 09. 63*. Sesers liudijimu, kariuomenėje įstojo į komunistų partiją, tačiau kokiomis aplinkybėmis tai įvyko, nežino. Po tarnybos grįžo į Kazachstaną, bet neužsibuvo. Atvykęs į Vilnių lankyti pusseserės ir pasimatyti su mama 1967 m. sausį, susipažino su jauna vaikų namų šeimininkės padėjėja dzūke Ona Švedaite ir jau tų pačių metų gegužę ją vedė. Turėdamas gerą techninį pasirengimą, įsidarbino Vilniaus elektros skaitiklių gamykloje, iš kurios netrukus perėjo dirbti į Vilniaus kuro aparatūros gamyklą ir joje dirbo tol, kol atkurtos Lietuvos nepriklausomybės laikais dėl ekonominių sunkumų pradėta atleidinėti darbuotojus, – iš viso 37 metus. Leonas tarybmečiu buvo

pasiekęs aukštą metalo apdirbėjo – šeštos kategorijos frezuotojo kvalifikaciją. Kartu su juo minėtose gamyklose metalo gręžėja, tekintoja ir frezuotoja dirbo ir žmona, iš viso daugiau kaip 30 metų.

Leono ir Onos Panavų šeimos istorija labai primena tipišką tarybmečio Vilniaus darbininkų šeimos istoriją. Turėjo du vaikus: dukrą Laimą (gim. 1967 m.) ir sūnų Viktorą (1971–1996), kuris jaunas mirė dėl netikėtai jį ištikusio insulto. Iš pradžių keletą metų gyvenę privačiai, vėliau, tarybmečiui palyginti neilgai, septynerius metus praleidę šeiminiame bendrabutyje, įsikūrė trijų kambarių bute Viršuliškių gatvėje. Tai įvyko 1978 m. ir šią datą pravartu įsiminti, nes nuo jos atsiranda visuomeninės veiklos pagyvėjimas bei asmenybinių interesų įvairėjimas. Gyvenimo sąlygas pagerinti padėjo tai, kad augo vaikai, abu dirbo jau vienoje – Kuro aparatūros – gamykloje, Leonas buvo vertinamas kaip profesionalas ir, žmonos žodžiais, ėjo kažkokias visuomenines, galbūt vietinės profsąjungos veikėjo pareigas. Kiek žinoma, tais laikais įtaką administracijos sprendimams net ir dėl nedidelių privilegijų bei pareigų darė asmens partiškumas.

Vilnius siejamas su tolesne asmenybės branda: pomėgiais, bibliofilija, knygrištyse, asmeniškai palietusiais Lietuvos politiniais, socialiniais ir kultūriniais lūžiais. Grojo bajanu ir akordeonu, įsigijo ir mušė būgną. Bajaną parsivežė iš kariuomenės. Juo nesitenkino, pardavęs pirkto akordeoną. Atrodo, turėjo gerą klausą. Grojo gyvendamas bendrabutyje, su draugu – vestuvėse, akordeoną veždavosi vykdamas į žmonos tėviškę – labai lietuvišką Drucminių kaimą arti Baltarusijos pasienio, tolokai nuo Varėnos į Lydos pusę. Grodamas linksmino namiškius ir kaimiečius, kurie jo klausė susirinkę sode, pritardavo Leono muzikai ir dainoms. Uošviai buvo patenkinti žentu muzikantu. Neabejotinai iš tų laikų išliko jo bandymas eiliuoti, galbūt dainos žodžiai:

Lauk, mamyte, bėga eglės žalios,
Aš važiuoju aplankyti tavęs,
Pabalio išvaikščioti takeliai,
Vėl mane į tėviškę parves.

Daug ką laikas nunešė paviršium,
Tau galva pabalo sidabru,
Tik tavųjų žodžių nepamiršiu:
Būk, vaikeli, žmogumi geru.

17 ŽENTELYTĖ, Audronė. Veprių žemės ūkio mechanizacijos mokykla. Iš *Vepriai*. Vilnius, 2010, p. 654–655.

18 *Martyno Mažvydo bibliofilų klubo nario anketa*, 1994 m.

Jie mane kaip sąžinė lydėjo,
 Ir varge, ir džiaugsmo sukury,
 Gal todėl man lengva eit prieš vėją
 Ir patinka man pūga gili.

Ar slinks, ar bėgs ūkanotos dienos
 Gal gegužis nenurims naktims,
 Grįšiu aš nė kiek nepasikeitęs,
 Su naiviom berniokiškom akim.

(Užrašyta iš sesers Stanislavos Rakštelienės 2015 11 07).

Antroje amžiaus pusėje gyvenimo būdas ir pomėgiai keitėsi. Muzika nutolo, išliko gamta, atsirado knygos ir Pauliaus Širvio bei Vladimiro Visockio eilės. Asmeninėje bibliotekoje saugoma populiaraus rusų aktoriaus ir dainininko eilėraščių knyga, pavadinta vieno iš garsiausių jo kūrinių pavadinimu *Žirgai įnoringi* (*Кони привередливые*; Москва, 2008), kelios garso kompaktinės plokštelės ir lenkų autorės Marlenos Zimnos biografinės knygos vertimas iš lenkų kalbos *Visockis. Vienas kitas dalykas, kuriuos apie jį žinau* (Vilnius, 2008). Namuose buvo radijo aparatas su CD grotuvu. Našlė Ona paliudijo: įrašų nuolat klausė, išgirdavo naujų. Išliko viena nuotrauka, kurioje Leonas matomas parduotuvėje apžiūrintis didelį kompaktinių plokštelių stendą su užrašu *Rusiška muzika*. Leonas gerai mokėjo rusų kalbą. Ja kalbėdavo gamykloje, kur dirbo daug rusų ir baltarusių. Be rusų kalbos, kitų kalbų nemokėjo. Specialusis profesinis išsilavinimas bei internacionalinė Vilniaus gamyklų aplinka nepadėjo suformuoti ir įtvirtinti gerų lietuvių kalbos ir rašto gebėjimų: iki amžiaus pabaigos rašė su klaidomis. Lietuviškų plokštelių su populiarių dainų ir muzikos įrašais pirko ir žmonai. Atrodytų, kad visa tai yra ne tik Leono potraukių, bet ir gilios vienatvės požymis. Jaunose dienose nuo gimtosios ignaliniečių tarmės nutolo, tačiau amžiui pasvirus vakarop prie jos sugrįžo. Jos raiška stiprėjo bendraujant su kraštiečiais ir sesers šeima. Žmona, pati kilusi iš Pietų Lietuvos, vyro tarmiškumo pavyzdžių negalėjo pateikti, bet vieną prisiminė. Leonas sakydavęs: *anys, anie* (t. y. jie). Iš gamtos atėjo, gamtoje ir liko. Jos ieškojo, lankė gimtinę, vyko jon net kai išnyko tėviškės sodyba. Bet nemedžiojo ir nežvejojo. Parsiveždavo žolių ir šakelių ryšulių. Matyt, rišdavo vantas pirčiai. Žmona patvirtina: pertis mėgo. Buvo namisėda, kelionių nevertino, turtu nesirūpino, nei automobilio, nei tarybmečiu populiaraus užmiesčio žemės sklypo kolektyviniame sode neįsigijo, tik kartą gyvenime su šeima atostogavo Palangoje ir sykį dalyvavo išvykoje į Maskvą. Prireikus kur arčiau vykti, pavėžindavo pažįstami, sūnus. Jis turėjo mašiną. Šį

vyro uždarmo ypatumą žmona patvirtina. Tarybmečiu, dirbdami ekonomiškai stiprioje pramonės įmonėje kaip aukštos kvalifikacijos specialistai, Panavai materialiai buvo apsirūpinę, tačiau padėtis pablogėjo dėl priverstinio atleidimo iš darbo ir nedidelės pensijos Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Norėdami paremti vaikus, Panavai butą Viršuliškėse pardavė, lėšas padalijo, patys 1995 m. lapkritį įsikūrė vieno kambario bute Gabijos gatvėje. Žmonos teigimu, vyras tuo metu pensijos pinigus atiduodavo jos tvarkomam namų biudžetui, knygrišytės medžiagoms pirkti užsidirbdavo iš klientų užsakymų. Norėdamas prisidurti daugiau, vienu metu įsidarbino privačių garažų sargu Šeškinėje. Budėdavo visą parą, pamainomis, postas buvo būdelėje, kurioje greičiausiai kai ką veiktavo ir taisydamas knygas. Pristigęs lėšų, kartais jų skolinosi iš artimiausių pažįstamų knygos kolekcininkų, skolas tvarkingai gražindavo. Žmona pabrėžia, kad šeimoje Leonas buvo tylus, mažakalbis, užsispyręs, kieto būdo, jo žodis turėjo būti paskutinis, tačiau nesmurtavo, vaikus, net ir svetimus, taip pat ir žmoną mylėjo, ją meiliai vadino mama arba mamute, užjausdavo, gyvenimo pabaigoje atsiprašinėjo: *Privargai tu su manimi!* Gerai sutarė su sesers Stanislavos ir Jono Rakštelių šeima, bet artimų draugų neturėjo. Dėl to jautriai reagojo. Kartą vienoje knygoje įrašė vidinei nuojautai atliepiančią pastabą: *Lapkritis 14. Ni[e]lka neatėjo gimtadeny (žr. katalogo 124 įrašą).* Rūbo ir valgio nesirinko, nerūkė, mėgo alų, Kuro aparatūros gamykloje pradėjo vartoti stipresnį alkoholį ir šis žalingas įprotis ilgainiui vis stiprėjo. Pajutę silpnębę, kai kurie knygų įrišų užsakovai atsilygindavo iš kaimo parūpinama namine degtine. Šlijo sveikata.

Sudėtingiausias ir sunkiausias buvo gyvenimo pabaigos tarpsnis. Sąjūdžio ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo laikus pasitiko su viltimi, lemtingiausiu metu kartu su Jonu Rakšteliu budėjo aikštėje prie Seimo rūmų, išstojo iš komunistų partijos, Algirdą Brazauską vertino kaip politiką ir už jį balsavo renkant prezidentu. Vykstant rinkimams balsuoti eidavo kartu su žmona, tačiau ji savo balsavimo kortelę visada patikėdavo užpildyti vyrui. Ilgainiui naująja politika nusivylė, dėl balsavimų ir keliamų arba iškeltų kandidatų nusiteikė skeptiškai. Sakydavo, kad jie nieko neišmano, ir savo nuomonės nekeitė. Galiausiai politika iš viso nustojo domėtis, tvirtino, kad politikoje nieko gero nėra. Sukrėtė sūnaus Viktoro mirtis. Agonijos metu gydytojai tėvų prie miršančiojo neprileido, iš ko atsirado nepasitikėjimas ir netgi priešiškus gydytojams. Tokia nuostata lemtingai atsiliepė pasiligojusiam pačiam Leonui. Ligos simptomai pasireiškė prieš dvejus metus iki mirties. Kaip pastebėjo žmona, duktė ir sesers šeima, pamažu gelto veidas, lyso, nuolat blogėjo savijauta, prie knygų įrišų sėsdavo norėdamas užimti laiką. Net ir artimųjų spiriamas, į gydytojus nesikreipė. Pasikonsultavo su kažkokiu pažįstamu buvusiu kariškiu gydytoju. Tas pasikvietė į namus, kažkaip

ištyrė ir nustatė vėžį. Kas tai per liga, Leonas namiškiams niekada nepasakojo. Paklausęs minėtojo gydytojo patarimų, atsisakė alkoholio, tačiau nevartojo vaistų, išskyrus skausmą malšinančius. Paskutines gyvenimo savaites praleido kamuojamas skausmų, žmonos iškviešti greitosios pagalbos gydytojai neįtikino vykti į ligoninę. Mirė namuose jau nebeįėjdamas bendrauti su artimaisiais. Palaidotas greta sūnaus Karveliškų kapinėse, lydėjo tik velionio ir sesers šeimų nariai. Iš tų, su kuriais Leonas bendravo kaip knygrišys, laidotuvsė nė vienas nedalyvavo, nes pranešta nebuvo. Našlė pamena, kad šarvojimo dieną užuojautą telefonu pareiškė tik Gitanas Nausėda, žinią nežinia iš ko išgirdęs.

Lietuvos istorijoje ir savo meto gyvenime matė sektinų pavyzdžių. Jų vardus matome asmeninės bibliotekos knygose. Knygrišys nusipirko Vytauto Didžiojo portretą, įrėmintą sidabrinės spalvos, bet trapiuose rėmuose. Kabėjo kambaryje po akių. Po Leono mirties portretą pasiėmė anūkas. Religinių paveikslų nepirko ir ant sienų nekabino. Nebuvo religingas. Tai paliudija artimieji. Bažnyčią aplankydavo tik iš reikalo: per laidotuves, vestuves ir kitas tokias progas. Laikė savo rožinį ir maldaknygę *Mažas naujas aukso altorius* [šios knygos turėjo 1923–1931 metų laidų keturis egzempliorius, savo paties įrištus; našlės žodžiais, ypatingomis progomis į bažnyčią nešdavosi 1923 m. laidos egzempliorių. – D. K.]. Surinko penkis meistrų iš medžio išdrožtus ant stalo statomus kryžius. Kai mirė sūnus, vieną jų nunešė į šarvojimo salę. Artėjant mirties valandai galbūt dėl tikėjimo Dievą kiek susvyravo, nes greičiausiai dažnai skaitė „Grižtančio į Dievą maldą“ (*Viešpatie, kiek kartų, išmeigęs akis į neišmatuojamus tolius, paskęsdamas žavesy ir susimąstyme, tiek kartų tu prabildavai į mano širdį!*). Tokią mintį žadina Stasio Ylos „Stutthofinės maldos II“ kopija, įklijuota į dažnai naudotą savadarbį pusodinio įrišo aplankalą, rastą asmeniniame įrišų paveldo rinkinyje¹⁹. Vis dėlto prieš pat mirtį žmona siūlė pakviesti kunigą, bet knygrišys atsisakė. Laidojant rožinį ant velionio rankų uždėjo našlė.

RINKINIAI IR ASMENINĖ BIBLIOTEKA

Tyrime, siekiant tiksliau apibrėžti L. Panavo knygos kultūros suvokimą ir jos brandą per kelis dešimtmečius trukusioje profesinėje knygrišio veikloje, vartojamos sąvokos *rinkinys* ir *asmeninė biblioteka*. Jos atsispindėjo knygrišystėje, bibliofilijoje ir dideliame pomėgyje skaityti, kurį ryškiausiai įprasmino asmeninė biblioteka. Galbūt tiksliausiai ją apibūdintų netgi tokios sąvokos kaip *kasdieninė skaitymo biblioteka* arba *parankinė skaitymo biblioteka*. Sąvoka *rinkinys* vartojama kalbant apie tikslingai kurtą asmeninį knygų įrišų

rinkinį, išreikšiantį jo knygrišystės profesinį ir stilistinį charakterį, arba apie formuotus tikslinės paskirties teminius bibliotekos literatūros rinkinius.

RINKINIAI. Kai praėjus ketveriems metams po Leono mirties našlė nutarė išparduoti palikimą – knygrišyklą ir visą gyvenamojoje patalpoje laikomą spaudos leidinių telkinį, pastarajame buvo rasta apie 800 knygų ir periodinių leidinių komplektų. Jis nevienalytis. Bandant suvokti šio telkinio sandarą, jį pravartu struktūriškai skaidyti į asmeninį knygų įrišų rinkinį (158 vienetai), nedidelį iki 1944 m. išleistų spaudinių originaliais spaustuviniais viršeliais (išlaikiusiais pirminę būklę arba kai kada paties knygrišio kiek restauruotais) rinkinį (42 vienetai) ir asmeninę biblioteką (574 vienetai). Taigi iš viso 2015 metų antrajame pusmetyje *de visu* užfiksuotas 774 spaudos leidinių visetas. Prie jų reikėtų pridėti dar dvi tris dešimtis šiuolaikinių, daugiausia rusų kalba, knygų, kurias našlė per trumpą laiką išdovanojo artimiesiems, kaimynui ir talkininkui, padėjusiam suremontuoti butą ir rūšį, keliolika lietuviškų knygų pardavė jų pageidavusiems lankytojams.

Pirmasis rinkinys aprašytas 2016 metais išleistame kataloge *Leono Panavo asmeninis knygų įrišų rinkinys*. Jis sudarytas iš įvadinio straipsnio, anotuotų bibliografinių įrašų, įdėtinio spalvotų iliustracijų bloko ir rodyklių. Autoriaus nuomone, toks leidinys teikia pakankamai išsamią informaciją apie L. Panavo asmeninį knygrišystės paveldą, todėl šioje studijoje prie meistro rankų darbo įrišų rinkinio negrįšime ir išsamiau neaptarsime. Tiesa, rengiant studiją, įrišų rinkinį prirėkė kiek papildyti. Jau išleidus katalogą, L. Panavo artimieji velionio palikime surado konvoliutą, sudarytą iš dviejų knygų. Tai prastame popieriuje ir atmestinais išspausdinti Isedoros Duncan atsiminimai *Mano gyvenimas* (Kaunas: Išleido „Septynetas lelijų“, d. 1, 1932; d. 2, 1933). Legendinės šiuolaikinio šokio kūrėjos nuotraukomis iš asmeninio archyvo iliustruotos knygos perėjusios per daugelio skaitytojų rankas: jos stipriai sudėvėtos. Knygrišys konvoliuto būklės išskirtinai nepagerino. Kietviršiai dengti pilku kolenkoru, su neįmantriais aklaisiais įspaudais, antraštiniai duomenys viršutiniame viršelyje ir nugarėlėje įspausti rusvais dažais, blokas stiprokai apipjautas. L. Panavas tvarkingai paklijavo įplyšusius lapus ir įrišo portretinėmis nuotraukomis iliustruotus, bet nuo dažno vartojimo gerokai nukentėjusius abiejų knygų spaustuvinius viršelius nepatvariame kartone. Viso įrišų rinkinio profesinius ir stilistinius ypatumus šiame „Knygotyros“ tome skelbiamame straipsnyje analizuoja menotyrininkė Rūta Taukinaitytė-Narbutienė²⁰.

19 *Leono Panavo asmeninis knygų įrišų rinkinys*: katalogas, p. 100, įrašas 156.

20 TAUKINAITYTĖ-NARBUTIENĖ, Rūta. Leono

Panavo knygų įrišai taikomosios ir meninės knygrišystės požiūriu. *Knygotyra*, 2017, t. 68, p. 226–236.

Iki 1944 m. išleistų spaudinių originaliais spaustuviniai viršeliai rinkinių sąlyginai galima vadinti būsimų autorinių įrišų atsarga. Ji sudaryta iš Didžiosios Lietuvos (35 pavadinimai), Mažosios Lietuvos (5) ir JAV išievių (2) spaudinių. Aiškių šios atsargos komplektavimo orientyrų neįžvelgiame, ji greičiausiai susidarė iš atsitiktinių pirkinių, pasinaudojant palankia įsigijimui proga. Dauguma jų yra pigūs ir turinio prasme nedidelės vertės. Iš Didžiosios Lietuvos lietuviškų leidinių spaudos draudimo laikotarpiui skirtinos penkios, 1905–1917 metams – aštuonios, 1918–1944 metams – 20 knygų ir du serialiniai leidiniai. Dėl amžiaus senųjų leidinių kategorijai galima skirti Tado Juzumo ir Jeronimo Kiprijono Račkausio parengtą bei Žemaičių vyskupo Motiejaus Valančiaus ir Vilniaus cenzūros komiteto lietuviškos spaudos draudimo įvedimo išvakarėse, 1864 m. ankstyvą pavasarį, aprobuotą maldaknygę *Senas auksa altorius arba Surinkimas iwayriu maldun ir giesmiun, Diawa baymingam katalikuy wysokiunsy atsyejimunsy reykalingu parwejzietas ir su pridieimu trumpu pamokima apej Sakramenta Pakutos S. ir nekuriun rejkalingesniu Maldun ir Giesmiun. Ysz nauja spaus-tuwien paduotas* (Wilniuje. Kasztu ir spaustuwi Jozapa Zawadzki. 1864. 592 p., 1 iliustr. lap.). Šios knygos tiražas greičiausiai buvo didelis, nes išliko daug egzempliorių, bet beveik visi yra su defektais – trūksta teksto, dažnai ir antraštinių lapų. Ne be tokių trūkumų ir Leono egzempliorius. Vertingajam knygos kultūros paveldui skirtina Serafino Lauryno Kušeliausko maldaknygės *Auksa altorius arba Szaltinis dangiszku skarbu. Tikra deszimta spaudima pagal szesza* (Wilniuje. Kasztu ir Spaustuweje Juoz. Zawadzki. 1879. [6], 943 p. : iliustr.) kontrafakinės laidos egzempliorius. Jį 1889 metais išspausdino Otto von Mauderodė's leidykla ir spaustuvė Tilžėje. Tiražas buvo labai didelis – 30 000 egzempliorių, nes pardavimas buvo ypač pelningas. Dėl to knygą Mauderodė'ė ir kiti Tilžės spaudos verslininkai nuolat perspausdindavo ir su knygnešių pagalba aprūpindavo Lietuvos kaimus. L. Panavo egzemplioriaus pridėtinę vertę sukūrė puošnus įrišas. Jo abu viršeliai yra profesionalaus knygrišio rankų darbo ir meniški: dengti dviejų sluoksnių skirtingų spalvų plokštelėmis. Viršutinė yra ornamentuota žalvario plokštė. Ant plokščių prikaltos raižytos balto kaulo juostelės. Abiejų viršelių centre pritvirtinti tokio pat kaulo, tik skirtingų profilių kryželiai. Viršelių kraštai apvilkti kitokios sudėties žalvario movomis, yra žalvarinė ornamentuota sagtis. Viršutinio viršelio apdaila sužalota: dingusi dalis balto kaulo juostelių. Galima spėti, kad knygos įrišas darytas profesionalaus Tilžės knygrišio. Tokiai prielaidai pagrindo duoda naudotos retos medžiagos ir gana sudėtinga gamybos technologija. Knyga, kaip ir kai kurios kitos senesnės lietuviškos religinės knygos, L. Panavo buvo perrišta neatsisakant medžiaginės konstrukcijos elementų, nugarėlė restauruota. Perrišant sukeisti kai kurie lapai, vieno lapo trūksta: p. 17–18 (vietoje jo įrišta kopija).

Beveik visos 1905–1917 m. spausdintos knygos yra religinio turinio. Tai nedidelio formato dažnai leistos maldaknygės (*Aniuolas sargas, Aušros žvaigždė, Balsas balandėles, Pulkim ant keliu*), vienas giesmynas ir pasaulietinių eilėraščių rinkinėlis. Maldaknygės sudėvėtos, išlaisvėjusio įrišo, lapai dažnai sutepti ir įplyšę. Neabejotina, kad tokie paveldo egzemplioriai „blusų turguje“ pirkti už grašius. Juos L. Panavas savotiškai restauruodavo: klijavo, kartais pritaikydavo ir uždėdavo kitų panašaus dydžio knygų viršelius. Elementarią restauravimo techniką iliustruotų prastos būklės, sutepta aštuonių puslapių brošiūrėlė *Naujai ištaisytosios Suplikacijos ir maldos po Skaitytinių mišių* (Kaunas, 1915). Ji rengta įrišti: suklijuoti įplyšę lapai, prisiūti priešlapiai ir priešantraštiniai lapai, tačiau dėl laiko stygiaus arba dėl kitų priežasčių viršeliai neuždėti. Iš religinių knygų vienintelė geros būklės yra *Giesmių knyga arba Kantičkos* (Tilžė, 1906). Ją savo lėšomis spausdino Mauderodė, sprendžiant iš pavyzdinio įrišo ir naudotų gerų medžiagų, knyga jo įmonėje ir įrišta: kietviršius dengia juodas kolenkoras, viršeliuose paausintai įspaustas kryžius ir ostija, nugarėlėje – kryžius ir jį kiek pridengianti sutrumpinta antraštė KANTICZKOS. Bloko kraštai dažyti gelsvai. Dėl techniškai tikslaus atlikimo ši įriša galima vadinti pramoniniu. Pasaulietiniam leidiniui atstovautų vienintelis Liudo Giros parengtas lietuvių ir kitų tautų poetų į lietuvių kalbą verstų eilėraščių rinkinys *Cit! Paklausykit!* (Kaunas, 1914). Jo tekstai skirti skaityti saviveiklininkų renginiuose. Šios knygos laidos išliko daug egzempliorių. L. Panavo egzempliorius padėvėtas, todėl saugumo sumetimais perrištas. Knygrišys išsaugojo spaustuvinius kartono viršelius, bet uždėta nauja kolenkoro nugarėlė ir priešlapiai. Matyt, nugarėlė nuplyšo ir dingo.

Didesnė įvairovė pasižymi 1918–1940 metų knygų. Keletas reikšmingesnių veikalų atstovautų Lietuvos istorijai: Petro Rusecko parengtas etnologinės medžiagos rinkinys *Baudžiava* (Kaunas, 1936) ir biografinių apybraižų knyga *Mūsų įžymieji žmonės* (Kaunas, 1934), Adolfo Šapokos redaguota jaunųjų mokslininkų kolektyvo parašyta *Lietuvos istorija* (Kaunas, 1936). Pastarosios egzempliorius yra iš tiražo dalies, išspausdintos geresniame popieriuje. Jame išlikusi sovietmečio alaus butelio etiketė su užrašu „Žigulinis alus“. Tai savotiškas Leono pomėgio alui patvirtinimo dokumentas. Iki šiol vertės neprarado tokie lietuvių kultūros istorijos veikalai kaip Pauliaus Galaunės *Lietuvių liaudies menas* (Kaunas, 1930) ir Mykolo Biržiškos *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos* (Kaunas, 1931–1938; 2 kn.). Bibliotekos kūrėjo dėmesį žadino prieškarinio Vilniaus politikos drama. Ją liudytų tokie veikalai kaip M. Biržiškos *Vilniaus Golgota* (Kaunas, 1930), Antano Juškos *Vilniaus byla* (Vilnius, 1940) ir autorių kolektyvo iliustruotas kraštotyros almanachas *Vilnius ir Vilniaus kraštas* (Kaunas,

1932). Nedaug grožinės literatūros. Iš žinomesnių poetų kūrybos galima minėti pirmąją Bronės Buivydaitytės, pasirašiusios slapyvardžiu Tyrų Duktė, knygą *Vasaros šnekos* (Vilnius, Kaunas, 1921) ir Kazio Borutos rinkinį *Eilės ir poemos* (Kaunas, 1938). Remiantis šiandiene leidinių tipologija, laisvalaikio literatūra vadintume *Mikaldos Sabbijos karalienės pranašavimus* (Šiauliai, 1924) ir populiariumu toli atsiliekančius Vinco Uždavinio iliustruotus pasakojimus *Europa iš automobilio. Įspūdžiai ir nuotykių* (Kaunas, 1934). Pirmosios knygos paklausos mastą rodytų prieškario Rokiškio valstybinės bibliotekos antspaudas, didelis sudėvėjimas, dingę ir įplėsti lapai, kuriuos knygrišys rūpestingai paklijavo, antrosios – gera, kone pavyzdinė būklė. Laikydamasis nuostatos neišslaidauti, Leonas įsigijo pigesnių religinių leidinių – maldaknygių. Jos pasižymi spaudos savitumais: *Dangaus karalystė* (Tilžė, 1928) išspausdinta vyresnio amžiaus skaitytojams patogiu dideliu šriftu, *Angelas sargas* (Winterberg, New-York, 1933) – mažu šriftu, pats leidinys prilygsta miniatiūrai: jis yra 100 x 70 mm formato, įrišo viršelis dengtas lakuotu kolenkoru su ornamentikos ir antraštės auksintu įspaudu nugarėlėje. Taip pat auksintas ir blokas. Tokią knygą buvo paranku nešiotis švarko kišenėje arba moters rankinuke, išsitraukti ir atsiversti kelionėje.

L. Panavas nepraleido progų Lietuvos pirmosios nepriklausomybės laikų spaudos rinkinį papildyti keliais serialiniais leidiniais. Lietuvių rašytojų draugijos leidžiamo literatūros, meno ir kultūros žurnalo *Dienovidis* (redaktorius prof. Vincas Krėvė-Mickevičius) įsigyti 1940 metų paskutiniai penki numeriai (319, [1] p. su iliustracijų įklijomis). Prasidėjus sovietinei okupacijai, jo leidimas nutrauktas. Komplektas geros būklės, įrištas, kartono viršeliai dengti margintu popieriumi, nugarėlė drobės. Ant nugarėlės priklijuota lipdė su spausdintiniais antraštiniais duomenimis. Lietuvių katalikų blaivybės draugijos leidžiamo laikraščio vaikams *Žvaigždutė* (redaktorius Stasys Tijūnaitis) buvo visas 1933 metų komplektas (24 numeriai, 384, VII p.). Jis įrištas, kietviršiai dengti tamsiai žaliai spalvintu popieriumi, nugarėlė ir kampučiai kolenkoro. Būklė gera. Iš šios lakoniškos charakteristikos galima daryti išvadą, kad bibliotekos kūrėjas pirmenybę skyrė metiniams ir įrištiems originaliais viršeliais periodikos komplektams.

Mažajai Lietuvai atstovautų dvi knygos ir trys smulkieji spaudiniai. Jie pasirodė dar Prūsijos valstybės gyvavimo laikais. Senesnis, istorija siekias XIX amžiaus pradžią, buvo lietuviškuose kaimuose pasklidęs kolektyvinių namų pamaldų – *surinkimų* ir jų dalyvių – *surinkimininkų* itin pamėgtas protestantiškų giesmių rinkinys *Wifokios naujos Giefmės arba Ewangeliški Pfalmai, kurios pirmo taipo po wieną kaip ir po kelės i mažas Knygelės furašyotos buvo, alė dabàr i wienas Knygas furinktos ir ant Wėlijimo kėliū nūbažnū Dúšsiū i Druką padūtos* (Memel,

1892. Gedruckt und verlegt von Holz & Szernus. XVI, 768 p.). Klaipėdos spaustuvės savininkų kompanių vokiečio Heinricho Holzo ir lietuvio Martyno Šerniaus leidinys išsaugojo pirminį odos įrišą su giluminiais ornamentų įspaudais, yra abu užsegimo dirželiai su vario sagtimis, viršeliuose – po keturis vario gumburus. Priešlapiams naudotas melsvo atspalvio dekoratyvinis popierius. Būklė gera. Knygos savininką nurodo pirmajame priešlapyje esantis įrašas juodu rašalu: *Szios PŃfalmu Kniegos // priklaufa // Trūdes Penelekes // ifŃ // Kiaūliekiū Sodos 1897*. Toks nuosavybės įrašas neabejotinai paliktas asmens iš Didžiosios Lietuvos, o jei vietovės geografiją patikslintume tiek pagal tarybmečio, tiek pagal šiandienius Lietuvos administracinio-teritorinio suskirstymo žinybus, tai ją galėtume be didesnių abejonų susieti su dabartiniu Kretingos seniūnijos Kiauleikių kaimu. Lietuvoje kito kaimo tokiu pavadinimu nėra. Protestantiškos knygos skverbimasis šia pusį Rusijos ir Vokietijos imperijų sienos nebuvo atsitiktinumas. Nors carinė valdžia ir draudė įvežti ir vartoti, Paprūsės gyventojai evangelikai liuteronai labai dažnai slapta apsirūpindavo Mažojoje Lietuvoje gotikiniu šriftu spausdinama tikybine literatūra.

Kita L. Panavo įsigyta Mažosios Lietuvos lietuviška knyga buvo visose Baltijos šalyse į čionykštes tautines kalbas versta populiari XVI–XVII amžiuje kūrų vokiečių evangelikų liuteronų teologo Johanno Arndto maldaknygė *Jono Arnto buwufio wyriaufo WyŃkupo Lyneburgej Rojaus Darželis pilnas krikŃczoniŃškū Wiežlybyfcziū, kaip tokias per DwaŃes pilnas Maldas i DuŃšias yra Ńodinamos. Ir dar yra prideta: 1. Maldos ant koŃnōs Dienos, per Nedelę wartoti galimos. 2. Bernado LinkŃmybes GieŃme apie Warda Pono Jezaus. 3. Podraug fu Prirodyjymais ant Wartojimo tujū Maldū Knigelū* (Prōkuls, 1903. Druck von G. Traufschies in Prōkuls. XXXII, 33–42, 56, 425, 21 p.). Knygą, liaudyje žinomą trumpuoju pavadinimu *Rojaus darželis*, nuolat leido Karaliaučiaus, Klaipėdos, Priekulės, Tilžės bei kitų vietų spaustuvių savininkai ir iš jos pardavimo, atrodo, gana gerai uždirbo. Maldaknygė su Priekulės pavadinimu leidimo duomenyse pasirodė net devynis kartus: Franzo Schröderio spaustuvėje – du, ją perpirkusio Jurgio Traušio – septynis. Įsigytąjį egzempliorių L. Panavas perrišo: išsaugotas originalus kolenkoru dengtas viršelis, abu užsegimo dirželiai ir sagtys, visi gumburai, tik pakeisti priešlapiai. Akivaizdu, kad knyga į knygrišio rankas pateko defektuota – blokas iš viršelių buvęs išplėštas. Dabar jos bendra būklė vadintina gera. Abi apibūdintos knygos nėra retos. Jų dar ir šiandien galima užtikti ant antikvarų ir bukinistų prekystalių.

Tik Mažajai Lietuvai būdingas knygos kultūros reiškinys buvo liaudies pamėgtų knygų smulkieji priedai. Juos sudarė maži, dažniausiai 8–16 puslapių, evangelikų liuteronų pietizmo žadinimui aktualūs giesmynėliai, gotikiniu šriftu

nuolat perspausdinami įvairių miestų spaustuvėse. Tokius priedus išgydavo ir pagal užsakovo pageidavimą kartu su pagrindine knyga – giesmynu arba maldaknyge – įrišdavo knygrišiai. Jie dažnai būdavo ir tokių giesmynėlių leidėjai. Visi priedai ilgą laiką buvo skiriami smulkiosios spaudos kategorijai ir tyrėjų dažniausiai likdavo mažai vertinami arba net aplenkiami. Priežasčių matytume kelias: nedidelė priedų apimtis, viršelių ir antraštinių lapų stoka (esant būtinumui, bibliografi ai juos bandė registruoti pagal prieštekstinę antraštę, pateikdami ir teksto pradžios citatą), leidimo duomenų stoka arba nevisavertė jų formulė (dėl ilgalaikio naudojimo knygrišiai ir kiti leidėjai beveik visada atsisakydavo spausdinti metų nuorodas), dedama paskutiniame giesmynėlių puslapyje. Negana to, beveik visi tokie giesmynėliai buvo anoniminiai, lietuvių liaudiškos religinės poezijos kūrėjų parengti laisva forma pagal vokiečių autorių giesmių sekimus. Šiuos leidinius pirmą kartą sureikšmino dabartiniai senosios lietuviškos knygos fundamentalios retrospektyviosios bibliografijos *Lietuvos TSR bibliografija, serija A* (t. 1, 1969; t. 2, kn. 1, 1985, kn. 2, 1988), nuo 2006 m. – *Lietuvos bibliografija, serija A* (t. 3, kn. 1–2, 2006) sudarytojai ir rengėjai. Remdamiesi bibliografų įžvalgomis ir sprendimais, dėl priedų originalumo Mažosios Lietuvos giesmynus ir maldaknyges atidžiau pradėjo vertinti ir šiuolaikiniai kolekcininkai.

Sunku pasakyti, atsitiktinai ar tikslingai minėtąjį giesmyną *Wifókios naujos Giefmes arba Ewangeliški Pšalmai* buvo išsigijęs ir L. Panavas. Ši knyga turi net tris priedus. Juos aptarsime tokia tvarka, kokia jie įrišti giesmyno pabaigoje. Pirmasis priedas yra aštuonių puslapių universalus išsilavinimo vokiečių teologo ir poeto Johanno Mattheuso Meyfarto giesmė *Ak naujas Miefsts Jeružale* („Jeružale, aukštai pakurts Miefte...“). Leidimo duomenys pateikti teksto pabaigoje (p. 8): *Verlag von A. Stahl, Heydekrug. – Druck von Otto v. Mauderode, Tilfit*. Kadangi spausdinimo metai nenurodyti, tad pernelyg neapsiriksime juos siedami su 1892-aisiais (giesmyno išspausdinimo) ir 1897-aisiais (pateiktais priešlapio įrašė). Tiek priedo leidėjas knygrišys ir knygininkas Adolfas Stahlis iš Šilokarčemos, tiek jau ne kartą minėtas tilžiškis spaustuvininkas Mauderode'ė yra gerai žinomi Mažosios Lietuvos lietuviškos knygos veikėjai. Priede nei giesmės autorius, nei vertėjas (pastarasis neišaiškintas iki šiol) iš vokiečių kalbos nenurodyti. Tyrėjų duomenimis, kūrinys, parašytas 1626 m. pavadinimu „Jerusalem, du hochgebaute Stadt“, J. M. Meyfartui suteikė visuotinį evangelikų liuteronų bažnyčios pripažinimą, jo šlovę paliudijo vertimai į kitų tautų kalbas, iš jų ir į lietuvių. Netrukus priedas Mažosios Lietuvos lietuvių buvo papildytas dar keliais populiarių vokiečių autorių giesmių vertimais ir keliskart išspausdinus tokios pat formos 16 puslapių leidiniu įrišamas su naujų giesmyno *Wifókios naujos Giefmes arba Ewangeliški Pšalmai* laidų egzemplioriais.

Antrasis priedas yra 14 nenumeruotų giesmių nežinomų autorių rinkinėlis, turintis mūsų jau įvardytus tokios paskirties leidiniui būdingus formos požymius: yra be viršelių ir antraštinio lapo, nevisavertė leidimo duomenų formulė, išspausdinta teksto pabaigoje (p. 16): *Druck und Verlag von G. Traufschies in Prökuls*. Giesmynėlio datavimas galimas tik pirmajam priedui taikomu būdu. Priedas buvo Jurgio Traušio spaustuvės monopolinis leidinys. Jis apie 1875–1893 metus Priekulėje išėjo 12, Klaipėdoje – vieną kartą. Nenustačius autorinių kūrinių, bibliografai giesmynėlį registruoja pagal pirmosios giesmės antraštę, pateikdami ir teksto pradžią: *Dievs yra Meile* („Dievs yra Meile, mane išgano, Dievs yra Meile, myl ir manę“). Spręsdamas pagal giesmių turinį ir eilavimo stilistiką, šios studijos autorius spėtų, kad rinkinys sudarytas iš vertimų ir lietuvių pietistinės poezijos kūrėjų tekstų.

Trečiasis priedas – giesmynėlis *Naujos dvasiškos Giefmes ant Pafibudinimo paškutiniame Czefe. Szešta Karta išdrukawotos* – nepanašus į tradicinį smulkųjų giesmynų priedą. Jame yra 32 puslapiai, turinį sudaro 22 numeruotos giesmės, turi antraštinį lapą, kuriame pateikta tiksli leidimo duomenų formulė: *Priekulej. Druck und Verlag von G. Traufschies in Prökuls. 1892*. Giesmynėlis *Naujos dvasiškos Giefmes ant Pafibudinimo paškutiniame Czefe* naudotas ne tik knygų priedams. Jo buvo ir laisvojoje prekyboje. Knygelę pardavinėjo Viliaus Kalvaičio knygynas Tilžėje. Taigi, tai visiškai savarankiškas leidinys. Knygelę leido ir spausdino tik Priekulės spaustuvės savininkas Jurgis Traušys. Jos buvo septynios laidos: pirmosios (pasirodė apie 1884–1885 m.) egzempliorių neišliko, antrosios–septintosios (1886–1894 m.) bibliografų užfiksuota po vieną–tris egzempliorius, tačiau L. Panavo turėtasis iš šių skaičių nepateko. Jis savo rinkinio senųjų leidinių neviešino, todėl jie prasilenkė su bibliografų apskaita bei tyrėjų vertinimais.

Dvi išėivių Jungtinėse Amerikos Valstijose leistos knygos L. Panavui galėjo kainuoti didesnę pinigą. Turiniu ir dydžiu vertingiausias leidinys buvo katalikų kunigo Antano Miluko sudarytas ir redaguotas tautinio atgimimo epochos ir išėivių kultūros istorijai svarbios medžiagos rinkinys *Spaudos laisvės ir Amer[ikos] liet[uviių] organizuotės sukaktuvės. Antra laida* (Philadelphia, Pa. Pranaičių Julės lėšomis. A. Milukas & Co. [1929]. [8] lapai, 782, [8] p.: iliustr.). Jis sudarytas iš straipsnių ir išėivių renginiuose skaitytų paskaitų apie iškilias tų laikų asmenybes (Motiejų Valančių), draudžiamųjų knygų leidybą Mažosioje Lietuvoje, katalikiškajam sparnui priklausiusius jos leidėjus, skelbiami spaudos draudimo panaikinimo kai kurie dokumentai, mirusių ir sukakčių sulaukusių veikėjų biografinės apžvalgos (Silvestro Gimžausko, Jono Jablonskio, Martyno Jankaus, Kazimiero Jauniaus, Petro Kriaučiūno ir kt.), dedama atsiminimų

(apie *Auszrą* ir jos atgarsius), primenami svarbūs politiniai įvykiai (Didysis Vilniaus seimas, Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas), apžvelgiami rinkinio rengėjo aplinkai reikšmingi nauji leidiniai. Dalis skelbiamų tekstų priklausė publikuotajam paveldui, dalį parašė kviesti autoriai. Iševijos spaudos, organizacijų veikimo, vadovų ir jų santykių klausimais daugiausia rašyta paties A. Miluko. Veikalui šaltiniotyrynės svarbos pridėjo didoka, kelis dešimtmečius aprėpianti įvairių autorių laiškų publikacija, spausdinama perrašo ir faksimilių būdu. Taip pat pažymėtinos gausios jo iliustracijos ir išsamios informacinės priemonės – asmenvardžių ir vietovardžių – rodyklės. Nors tokiam veikalui ir stigo analitinių bei apibendrinamųjų tekstų, tačiau dėl medžiagos gausos ir įvairovės jis įgijo nemažą išliekamąją vertę bei enciklopedinį pobūdį. Dėl šios priežasties siekis įsigyti leidinį tebėra aktualus ir dabarties laikų tyrėjams.

Knygos svarbą L. Panavui įrodo šio nežinia kada ir koku būdu nuosavybėn patekusio egzemplioriaus sureikšminimas. Neabejotina, kad jis, beje, kaip ir daugelis kitų, mūsų laikus pasiekė gerokai apirusio įrišo. Tai lėmė knygos masyvumas ir prastas amerikiečių knygrišių darbas, galbūt užsakovų poreikis tautpyti lėšas. L. Panavas knygą labai kruopščiai perrišo. Knygrišys panaudojo tik originalią nugarėlės juostą su auksintai įspaustais antraštiniais duomenimis, o kietviršius aptraukė nauju, bet subtiliai parinktu tokios pat tamsiai rusvos spalvos kolenkoru. Priešlapiai ištisiniai, storo, į kartoną panašaus popieriaus su geometrinio piešinio ornamentu. Pabrėždamas knygos svarbą, L. Panavas viršutiniame viršelyje akluoju būdu išpaudė neproporcingai didelį Vyčio ženklą, apatiniame – žiedo ornamentą, prie viršelio iš vidaus priklijavo dailininko Vytauto Petro Jakšto sukurtą ekslibrisą, pažymėtą signetu JV516. Atsakingą L. Panavo požiūrį sustiprina ir įrištas viršutinis spaustuvinis viršelis kartone (apatinio nėra, jis tikriausiai buvo dingęs), tik vargu ar vertėjo apipjauti bloką.

Kita, Čikagoje išleista kunigo Pranciškaus Vaitukaičio knyga *Kelionė po Europą ir įspūdžiai* (Chicago, Ill.: autoriaus leidinys. [Be spaustuvės nuorodos]. 1928. 187 p., [5] p. tušti: iliustr.) kitokio pobūdžio. Pagal turinį ir paskirtį ją galima laikyti anksčiau minėtųjų Vinco Uždavinio iliustruotųjų pasakojimų *Europa iš automobilio* pirmtake. Knyga labai geros būklės: kokybiško spaustuvinio įrišo, kietviršiai dengti juodu faktūruotu kolenkoru, antraštiniai duomenys auksintai įspausti viršelyje ir nugarėlėje. Gerai matomas antraštiniame lape likęs egzemplioriaus istorijos pėdsakas – apskritas antspaudas su įrašu RESIDENTIA COMMISSARIATUS ST. CASIMIRI // U.S.A. // GREENE, ME. Tokia knyga neabejotinai tiko knygrišio laisvalaikio skaitymams.

ASMENINĖ BIBLIOTEKA. L. Panavo asmeninę, dar kitaip vadinatiną kasdiene, biblioteką sudarė jo gyvenimo metais pasirodę spaudos leidiniai.

Abejonių kelia klausimas, ar jiems skirti ir kelias kompaktines plokšteles su dainų ir muzikos įrašais. Anksčiau paminėtas 574 vienetų skaičius nebūtų didelis, tačiau jis liudija tik šių dienų sulaukusią bibliotekos dalį. Bibliofilų klubo nario anketoje, užpildytoje 1994 m. balandį, Leonas nurodė turįs apie du tūkstančius knygų ir apie aštuonis šimtus žurnalų, tai yra žurnalų numerių (žr. priedą). Tiksliai nepasakytume kiek, tačiau dalies leidinių, knygų ir periodikos dėl įvairių, bet daugiausia buitinių, priežasčių savininkui veikiai teko atsisakyti. Kita vertus, greičiausiai bibliotekos dydis anketoje įrašytas jį nustatčius „iš akies“ ir yra padidintas.

Atsekti asmeninės bibliotekos kūrimo pradžią galimybių nėra. Artimųjų žodžiais, knygos sutuoktinių namuose pasirodė ne iš karto. Nors Leonas ir mėgo skaityti, bibliotekos užuomazgai atsirasti iš pradžių nebuvo sąlygų. Leonas iš Kazachstano grįžo tuščiomis rankomis, knygų nepirko ir mažame bendrabučio kambaryje augindami vaikus. Našlė manytų, kad knygos nuosekliai pradėtos kaupti 1978 m. įsikūrus naujame trijų kambarių bute Viršuliškių gatvėje. Jų sparčiai daugėjo, nes netrukus ėmė reikštis bibliofilijoje, gilintis į knygrišystę ir joje aktyviai dirbti. Kartu augo jo paties skaitymo poreikiai, pažintys su tarbmečiu skatinamu knygos mėgėjų sąjūdžio dalyviais. Knygos vartotojų atsirado ir namuose: jų parūpindavo Vilniaus universitete ekonomiką studijuojančiai marčiai Daivai Paulavičiūtei. Į apsiskaičiusį darbininką buvo atkreiptas dėmesys ir darbo kolektyve. Leono polinkis prie knygų tapo ir visuomeninės veiklos akstinu. Jis tapo gamykloje įkurto Savanoriškos knygos mėgėjų draugijos skyriaus nariu.

Tėvams nutarus lėšomis paremti vaikus ir 1995 m. rudenį butą Viršuliškių gatvėje pardavus, iškilo tolesnio knygų rinkinių ir bibliotekos laikymo klausimas. Įsigytame vieno kambario bute Gabijos gatvėje jai stigo vietos²¹. Našlė gerai pamena, kad prieš kraustantis vyras atliko knygų atranką. Atrinktasias sukrovė į aštuonias kartono dėžes ir laikė naujojo buto sandėliuke rūsyje, vėliau padovanojo Rakštelių šeimai. Kiek tokiose dėžėse knygų galėjo tilpti? Spėtina: apie 200 egzempliorių. Spėjimą galima paremti tuo, kad šių eilučių autoriui į kitą butą teko kraustyti 1996 m. ir pervežamas knygas susidėti į iš parduotuvės parūpintas tuščias maisto produktų pakavimo kartotines dėžes: į jas priklausomai nuo storumo vidutiniškai krauta po 20–25 egzempliorius. L. Panavas knygas skolino pažįstamiems ir dalies jų neatgavo, dovanojo artimiesiems. Duktė Laima Panavaitė pamena, kad, apsigyvenus Klaipėdoje, jai

21 *Onos ir Leono Panavų buto pirkimo iš Genriko Jurevičiaus (Genrik Jurevič) Vilniuje, Gabijos g. 51–2, sutartis*. Patvirtino Vilniaus 15-ojo notarų

biuro notarė Marika Liutevičienė 1995 m. spalio 19 d. Onos Panavienės asmeninė nuosavybė, kopija VUB RS F 179–650.

tėvas siūsdavo su pomėgiu (apie gėles) ir darbu bare (apie alkoholinius gėrimus) susijusias knygas, nepamiršdamas įrašyti palinkėjimų. Taigi apytikriais, bet su tiesa pernelyg toli neprasilenkiančiais skaičiavimais paremtas mūsų spėjimas leistų teigti, kad po persikraustymo į naują butą asmeninėje Leono bibliotekoje iš viso yra buvę apie 775–800, o kartu su aptartaisiais rinkiniais – apie 1000 knygų ir periodikos pilnų arba nepilnų metinių komplektų.

Nors *de visu* fiksuojamų 574 spaudos leidinių visetas negali išsamiai atsakyti į visus tokiam tyrimui būdingus klausimus, tačiau bendruosius asmeninės bibliotekos formavimosi, raidos ir pabaigos bruožus leis išryškinti. Jos charakteristikos svarbiausi dėmenys yra amžius ir struktūra. Sprendžiant pagal leidinių išspausdinimo metus galima teigti, kad biblioteka ir jos kūrėjas buvo bendraamžiai, pagal jos turinį – humanitarikos pobūdžio. Bibliotekoje vyravo tarybmečio literatūra, papildyta atkurtos Lietuvos nepriklausomybės laikotarpio svarbiausiais ir kai kuriais išėivijos leidiniais. Tarybmečio literatūra neabejotinai įsigyta iš to meto knygų prekybos, išleistoji po 1990 m. ir emigrantinė – iš bukinistinės prekybos. Pastarąją gana mažomis kainomis pardavinėjo vadinamieji „blusų turgų“ ir gatvės prekeiviai. Savitas tokios rinkos papildymo šaltinis buvo spaustuvių virštiražiniai išteklių, kuriami ir realizuojami tiek apskrių tiekėjų spaustuvininkų, tiek vertėivų. Išėivijos literatūros įsigijimo šaltinis buvo emigracijos, ypač JAV lietuvių visuomenės vadovų ir patriotinio nusistatymo asmenų Lietuvai rengtos gausios knygų siuntos, kurios veikiai užpildė viešųjų bibliotekų fondus ir pradėjo „nutekėti“ į laisvąją prekybą. Jų netrūko ir žinomajame, dabar jau istorija tapusiame Vilniaus „blusų turguje“ ant Tauro kalno. Bibliotekos turinys liudija, kad jos komplektavimas pradėjo slopti apie 1993–1995 metus ir kone sustojo apie 2004–2005 metus. Sprendžiant pagal knygų spausdinimo metus, vėliau būta tik pavienių pirkinų ir dovanų. Neabejotina, kad bibliotekos komplektavimas lėtėjo ir sustojo dėl prastėjančių šeimos gyvenimo sąlygų bei ligos. Galbūt tam įtakos turėjo ir tai, kad daugiau dėmesio bei lėšų skirta paveldo rinkinių papildymui, įrišų produkcijos gausinimui.

Humanitarikos branduolį sudarė Lietuvos istorijos, lietuvių filologijos ir lietuvių rašytojų veikalai. Įvadu į jį laikytume *informacinius leidinius*. Iš jų pažymėtini septyni veikalai: Vytauto Vanago *Lietuvių rašytojų sąvadas* (Vilnius, 1987), Vaclovo Biržiškos *Aleksandrynas* (Vilnius, 1990; 3 d.) ir Broniaus Kviklio *Mūsų Lietuva* (Vilnius, 1989–1991; 4 t.), visuotinė *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija* (Vilnius, 1976–1985; 12 t. ir vienas papildymų tomas), išėivijos *Lietuvių enciklopedijos* 15-ojo tomo *Lietuva* fotografuotinė laida (Vilnius, 1991), *Religijotyros žodynas* (Vilnius, 1991), Kazio Misiaus ir Romualdo Šinkūno parengtas žinynas *Lietuvos katalikų bažnyčia* (1993). Šie leidiniai liudija L. Panavo savišvietos in-

teresų sklaidą, duomenų apie rašytojus ir krašto istoriją šaltinius, kurie dažnai atsispindi ir jo asmeniniuose užrašuose. Tai patvirtintų ir Vanago knygoje įklijuotas kitas, nei buvo paminėtas anksčiau, Vytauto Petro Jakšto ekslibrisas su įrašu EX LIBRIS // LEONAS // PANAVAS ir piešiniu, vaizduojančiu žmogų prie metalo apdirbimo staklių.

Siekiant Lietuvos istorijos pažinimo, orientuotasi į senųjų ir naujųjų laikų tyrimus. Pirmiesiems akivaizdžiausiai atstovautų Edvardo Gudavičiaus monografija *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje* (Vilnius, 1989), Zenono Ivinskio *Lietuvos istorija: iki Vytauto Didžiojo mirties* (Vilnius, 1991), antriesiems – Augustino Voldemaro *Raštai* (Chicago, 1983), Prano Čepėno išėivijoje parašyta *Naujųjų laikų Lietuvos istorija* (Vilnius, 1992; t. 1). Bibliotekoje turėta sintetinė, pedagoginės paskirties Vandos Daugirdaitės-Sruogienės *Lietuvos istorija* (Vilnius, 1990), tarybmečiu akademinį autorių kolektyvo parengtas sukaktuvinis veikalas *Vilniaus universiteto istorija* (Vilnius, 1976–1979, 3 d.) ir akademiko Vytauto Merkio monografijos *Simonas Daukantas* antrosios laidos egzempliorius (Vilnius, 1991). Su pastarojo autoriumi būta gyvo bendravimo. Tai patvirtina priešlapyje įrašyta dedikacija: *Mielam Leonui Bibliofilų klubo posėdžio proga. Su nuoširdžiausiais linkėjimais. Vyt. Merkys. 1995.IV.5. Matyt, L. Panavas atidžiau skaitęs ir V. Sruogienės knygą. Ji sureikšmintą asmeniniu ekslibrisu, kurio lakoniškame tekste užfiksuota galbūt svarbiausio intereso prasminė sąvoka: Lietuvos istorija // Ex libris // L. Panavas.* Knygrišio polinkį prie istorijos literatūros ir su tuo susijusius įsitikinimus liudija antikvaras Edmundas Maziliauskas: *Leonas buvo lietuviško nusistatymo, patriotas. Tikras lietuvininkas. Pažiūras tvirtas turėjo, bet deklaracijų neskelbė, žodžiais nesitaškė* (užrašyta 2017 02 16).

Lietuvos istorijos akiratį didino *atsiminimų ir kraštotyros* literatūra. Atsiminimų knygos rinktos dvejopos. Politinei šalies istorijai buvo skirtos tokios publikacijos kaip buvusio užsienio reikalų ministro Juozo Urbšio didelio atgarsio Sąjūdžio epochos Lietuvoje sulaukę *Atsiminimai* (Kaunas, 1988) ir generolo Stasio Raštikio kariškosios veiklos ir pokario gyvenimo liudijimai *Kovose dėl Lietuvos* (Vilnius, 1990; 2 d.). Domėtasi tremtinių atsiminimais: įsigyta Stasio Ylos pomirtinė knyga *Tolyn į laiką – gilyn į gelmę ...* (Vilnius, 1997), dovanų gautos kitos dvi: Stasio Šimkaus *Iš mano gyvenimo Vokietijoje* (Vilnius, 1995) ir Kazytės Urbaitės-Šližienės *Užverktas dangus* (Marijampolė, 1999). Abi pastarosios su dedikacijomis. Pirmojoje įrašą paliko jos sudarytojas – autoriaus brolis Juozapas Šimkus: *Mielam Bičiuliui Leonui Panavui nuoširdžiai – Juozas Šimkus. Vilnius, 1996.XI.13*, antrojoje – autorė: *Gerb. Leonui Kazytė Šližienė. Vilnius 1999.VI.30*. Pastarosios knygos pabaigoje įdėtos kelios dramatiškų Sibiro tremties motyvų spalvotų piešinių reprodukcijos, kurių kilmę nurodo priedas L. Panavo ranka:

Iliustracijos autores. Bibliofilas J. Šimkus buvo artimas Leono pažįstamas, tačiau kokios aplinkybės jį suvedė su tremtine, anykštėne dailininke K. Šližiene, sužinoti nepavyko. Knygrišio bibliotekon pateko kelios atsiminimų knygos apie iškilias kultūros asmenybes. Vienas žinomiausių vardų – dainininkės Beatričės Grincevičiūtės. Leonas turėjo jai skirtą knygą *Esi graži ir nuostabi ...* (Vilnius, 1998). Joje įrašytas ne sudarytojo Juozo Raškausko, bet pažįstamo bibliofilo, Martyno Mažvydo klubo nario dedikacija: *Mielam Leonui, dideliam Lietuvos knygų bičiuliui, kultūros puoselėtojiui Ilguvos lakštingalos prisiminimui. A. Vaičiūnas. 1998 06. 10.* Knyga teikta dovanų. Bibliofilijos interesai atveda ir prie Vlado Žuko knygos *Prisiminimų puslapiai. Pažinti kultūros žmonės* (Vilnius, 2002). Juos atskleidžia įrašas antraštiniame lape: *Gerb. Leonui Panavui pažintį Mažvydo klube prisiminti. Su geriausiai linkėjimais. V. Žukas. 2006 07 30.* Reminiscencija nurodo tarybmečiu veikusį Savanoriškos knygos bičiulių draugijos Martyno Mažvydo knygos mėgėjų klubą, kurio pirmininku buvo dedikacijos autorius.

L. Panavas neabejotinai iš kraštiečio patriotinių paskatų dėmesingai kaupė literatūrą apie gimtinės regioną. Jos rasta 14 leidinių, bylojančių Ignalinos ir Švenčionių rajonų pažinimo temomis. Seniausi iš jų – 1963 ir 1966 metų. Tokią iš esmės tipinę literatūrą visais laikais leido paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos bei turizmo informacijos centrai. Populiariausi leidiniai – ne ką už brošiūrą didesnės iliustruotos knygelės pavadinimu *Ignalinos kraštas* (1966, kitas, nedatuotas leidinys – „Vyzdžio“ leidyklos albumėlis), didesnės apimties albumas *Ignalinos žemės spalvos* (2006), K. Trečiakausko turistinių maršrutų žinynas *Prie Ignalinos ežerų* (1963). Vlado Uznevičiaus nuotraukomis iliustruotą knygą *Švenčionių rajonas* (1983) parengė kraštietis Vilniaus universiteto profesorius Česlovas Kudaba, *Švenčionių kraštas* (1996) – Jonas Juodgalvis. Kraštotyros literatūrai skyrėme bibliotekoje rastas knygas apie Ignalinos savivaldybės miestelį *Mielagėnai* (Jono Juodgalvio, 1998), iš Daugėlišio parapijos kilusius kunigus *Kristaus pašaukti* (medžiagos rinkinys, be autoriaus, labai retas Naujojo Daugėlišio parapijos savilaidos leidinys, 2008), Šarūno Laužadžio sudarytą rinkinį *Švenčionių krašto legendos* (1996) su grafikės Gražinos Didelytės iliustracijomis. Dalis šių leidinių yra dvikalbiai: tarybmečio – lietuvių ir rusų, dabartiniai – lietuvių ir anglų kalbomis. Viena knyga pažymėta dedikacija. Iliustruotoje Valento Šiaudinio istorijos apybraižoje *Paringio krašto praeitis* (1997) įrašyta: *Mielam Broliui nuo mylinčios sesers.* Parašo ir datos nėra, tačiau dedikacijos autorystę patvirtino Stanislava Rakštelienė. Ignalinos Česlovo Kudabos vidurinės mokyklos 50-mečio proga buvo išleista kukli, bet imli mokytojos Aldonos Kruopytės (1924–1995) pomirtinė knyga *Ignalinoje...: Nebaigtas gyvenimo ir mokyklos metraštis* (1996). Nebaigtą rašyti veikalą spaudai parengę švietimo

darbuotojai į jį sudėjo autorės paliktus atsiminimus, kronikinę, dokumentinę ir ikonografinę medžiagą, mokytojų rašytus papildymus, suredagavo, kaip nurodyta metrikoje, P. Panavas. Jis su Makniškės Panavais artimi giminės nebuvo, jei jų šaknys kur nors tolimoje praeityje ir pynėsi, tai dabar nebeatsekamos, bet aišku, kad leidinį redagavo iš Ignalinos rajono kilęs poetas ir prozininkas Petras Panavas (gimęs Vingirių kaime 1933 m.): papildymuose yra įdėti keli puslapiai jo atsiminimų apie mokytojus. Leonui knyga buvusi svarbi: aplenkta popieriniu viršeliu, kai kur braukyta pieštuku (p. 80, 84, daugiau dėmesio skirta p. 15 – apie jau aštuntoje klasėje išdaigomis ir literato gabumais pasižymėjusį minėtąjį Petrą Panavą, p. 88–89 – apie dvyliktąjį 1960 metų abiturientų laidą).

Kraštotyros literatūros rinkinyje yra Leono bandymų istorijos pažinimu sudominti ir žmoną. Svaresniu įrodymu laikytina istorikės Reginos Žepkaitės sudaryta pasakojimų pobūdžio knyga *Varėna istorijos kelyje* (2002). Ją rašė įvairaus pasirengimo autorių kolektyvas, siužetą rutuliodamas chronologiniu principu ir svarbiausiomis miesto raidos nuo archeologinių laikų iki pirmųjų atkurtos valstybės žingsnių bei varėniškių dalyvavimo juos palietusiuose įvykiuose temomis. Švenčiant vardines, knygą padovanojo anūkas ir vyras. Tai paliudija įrašas antraštiniame lape: *Onai, Oninių proga – Arminas, Leonas. 2003 liepos*. Kaip pamena našlė, knygą pirkto vyras, pasirašė abu su anūku, o įteikė liepos 26 d. – per šv. Onos atlaidus. Kraštotyrai skirtinas ir bibliotekoje išlikęs Prano Vaičiūčio draugijos leisto etnokultūros žurnalo *Suvalkija* 1998 metų ketvirtasis numeris. Jis su Panavais geografiškai tiesiogiai nesusijęs, leidinį padovanojo Vilniuje jį platinęs tos draugijos pirmininkas Albinas Vaičiūnas.

Kelios sudėtingesnio turinio knygos sudaro *Lietuvos ir lietuvių kultūros* rinkinį. Seniausia – Pauliaus Galaunės 1912–1968 m. publikuotų straipsnių rinkinys *Dailės ir kultūros baruose* (Vilnius, 1970). Ji skirta autoriaus 80-mečiui pažymėti. P. Galaunė glaustoje įžangoje rašė, kad rinkinys yra daugiau publicistinio pobūdžio, nes straipsnių akstinas buvo aktyvus dalyvavimas meno ir kultūros gyvenime. Knyga gerai parengta: be straipsnių, papildyta „P. Galaunės raštų bibliografija“ (p. 281–309) ir „Rankraščių sąrašu“ (p. 310), įrišta, kietviršiai dengti drobe, su aplankalu, deja, ir su dideliu trūkumu: nedėta iliustracijų, netgi sukaktuvinininko portreto. Leidinys ypatingo Leono dėmesio galėjo nusipelnyti dėl skyriaus „Grafikos ir knygos meno klausimais“ (p. 71–131). Jame sutelkti 1925–1947 m. publikuoti straipsniai. P. Galaunė knygrišiui buvo aktualus ir vėliau. Jis įsigijo artėjančio menotyrininko 100-mečio proga Zitos Žemaitytės parengtą monografiją *Paulius Galaunė* (Vilnius, 1988). Joje knygos meno ir vertės klausimai išsamiai gvildinti vienas kitą papildančiuose skyriuose „Bibliofilas, kolekcionierius“ ir „XXVII knygos mėgėjų draugija“ (p. 179–200).

Atrodo, knygrišys nuosekliai siekė gilesnio kultūros kaip dinamiško reiškimo suvokimo. Jo bibliotekoje atsirado Juozo Jurginio ir Ingės Lukšaitės knyga *Lietuvos kultūros istorijos bruožai* (Vilnius, 1981), nušviečianti laikotarpį nuo kultūros užuomazgų iki aštuonioliktojo amžiaus, imlus nepriklausomybės laikotarpiu profesoriaus Antano Andrijausko parašytas universitetinis vadovėlis *Kultūrologijos istorija ir teorija* (Vilnius, 2003). Lietuvių kultūros kiltį ir raidą lengvai piešiamais biografiniais portretais rutuliojo Stasio Ylos knyga *Vardai ir veidai mūsų kultūros istorijoje* (Chicago, 1973). Autorius, katalikų kunigas ir rašytojas, kultūros pažangą grindė dvasininkų veikla. Kartu su katalikais į jų galeriją įtraukti ir du protestantai: Martynas Mažvydas ir Kristijonas Donelaitis. Iki tol, kol knyga pateko į Leono biblioteką, priklausė Čikagos lietuviams jėzuitams. Tai patvirtina jų antspaudas antraštiniame lape.

Keletas knygų atstovautų *kultūros eseistikai*. Vertėtų pažymėti trejetą. Dvi priklauso žurnalisto Skirmanto Valiulio plunksnai: populiariojoje periodikoje publikuotų straipsnių rinkinys apie televizijos misiją kultūroje *Vakarai su televizija* (Vilnius, 2009) ir esė apie nepriklausomos televizijos gimimą *Telemano užrašai* (Vilnius, 2010). Su šiuo autoriumi L. Panavas bendravo. Pirmojoje knygoje įrašyta dedikacija: *Gerb. P. Leonui – „Blusų turgaus“ gimtadienio proga! Sk. Valiulis – 2009 gegužė*. Sunku pasakyti, kas už šių žodžių slypi. Įvadu į pasaulio kultūros pažinimą laikytina Elenos Kurklietytės ir Vytauto Bubnio kelionių po Pietų Indiją esė *Slaptingoji prema* (Kaunas, 1999), išleista kultūros žurnalo *Santara* knygų serija. Knygrišys su autoriais buvo susitikęs. Jie knygos antraštiniame lape įrašė draugišką palinkėjimą: *Mielam Leonui – Dvasinės darnos ir ramybės. Nuoširdžiai – E. Kurklietytė. Vyt. Bubnys. 1999. 05. 24*. Ne vieną inteligento asmeninę biblioteką sureikšmintų L. Panavo įsigytas Leono Karsavino veikalas *Europos kultūros istorija* (Vilnius, 1994–1996; 2–4 t.), platesniajai skaitytojų auditorijai skirtos tarybmečiu leistos populiarios serijos „Kultūrų pėdsakai“ knygos apie etruskus, Amerikos autochtonus ir kitomis senovės kultūrų temomis.

Bibliotekoje buvo nedidelis, bet parankus *muzikos, liaudies meno ir dailės* knygų rinkinys. Jį sudarė iš vokiečių kalbos versta žinomo XX amžiaus muzikologo ir dirigento Friedricho Herzfeldo *Mažoji muzikos istorija* (Vilnius, 1974), lietuvių dailėtyrininkų kolektyvinė monografija *XX a. lietuvių dailės istorija* (Vilnius, 1982–1983; 2 t.) ir meno albumai. Ypač išsiskiria serija „Lietuvių liaudies menas“. Serija sudaryta pagal liaudies meno temas, kurioms dažniausiai skirta po du, rečiau – vieną arba tris albumus. Patys sudarytojai juos vadino knygomis. L. Panavo bibliotekoje buvo sukaupta 15 tokių knygų: 14 iš Pauliaus Galaunės pradėtos serijos, viena – rengta kitomis aplinkybėmis ir išleista atkurtos Lietuvos nepriklausomybės laikais. Pirmąją knygą iš Galaunės pradėtos seri-

jos *Medžio dirbiniai* sudarė ir parengė pats Galaunė, redakcinę komisiją sudarė Tadas Černiauskas, Juozas Mikėnas, Liuda Vaineikytė (Vilnius, 1956. XXI, [3], 334, [2] p.: iliustr. Tiražas 6000 egz.). Vėlyviausia rinkinio knyga – *Drabužiai*. Ją sudarė ir parengė Juozas Balčikonis, Stasė Bernotienė, Kazimiera Kairiūškitytė-Galaunienė, Akvilė Mikėnaitė, redagavo komisija, kuriai priklausė Pranas Gudynas, Jonas Kuzminskis ir Liuda Vaineikytė (Vilnius, 1974. XXXI, [1], 346, [2] p.: iliustr. [iš viso 556-šios]. Tiražas 8000 egz.). Ši serija – pirmasis labai didelės išliekamosios vertės liaudies meno paveldo publikavimo rezultatas, sureikšminantis išrankiausio intelektualo, nekalbant apie darbininko, asmeninę biblioteką. Be minėtųjų, serijoje buvo architektūrai, mažajai architektūrai, grafikai ir tapybai, skulptūrai, keramikai, papuošalams, audiniams ir juostoms skirti tomai. Į drobę įrišti albumai didelio formato, užpildyti šimtais nuotraukų su jų sąrašais, eksponatų metrikomis ir paaiškinimais lietuvių ir rusų kalbomis. Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad juos rengė gausūs aukštos kvalifikacijos liaudies meno žinovų kolektyvai. Albumai buvo spausdinami dideliais tiražais, jų pardavimo kaina išleidimo metais buvo nurodyta 4–6 rubliai, tačiau sprendžiant iš Leono bibliotekos egzempliorių su 1983–1984 metų antikvariato perkainavimo antspaudais jam teko mokėti jau nuo 8 iki 13 rublių už egzempliorių. Rinkinio bendra kaina siekė aukštos kvalifikacijos metalo apdirbėjo – frezuotojo mėnesinį atlyginimą.

Leono bibliotekon patekęs naujojo leidimo serijos *Lietuvių liaudies menas* pirmasis tomas, neturėjęs būdingo pavadinimo, buvo rinktinis: sudarytas iš visų anksčiau pristatytų liaudies architektūros, skulptūros, raizinių, tapybos, audinių, drabužių, baldų, namų apyvokos reikmenų ir kitų dirbinių nuotraukų (Vilnius, 1993. 302, [2] p. ; iliustr. [398]. Tiražas 20 000 egz.). Jį parengė, be ankstesnių dalyvių Bernotienės ir Galaunienės, Aldona Rimdeikienė, Aldona Stravinskienė ir Kazys Šešelgis. Iliustracijos spausdintos spalvotai, pagrindinė antraštė, gretutinės antraštės, įvado straipsnis, jo santrauka, iliustracijų parašai – lietuvių, anglų ir rusų kalbomis. Albumas spausdintas Baltarusijoje, Minske, kokybė, ypač nuotraukų, prastoka. Rinktinių albumų buvo išleista ir daugiau, tačiau jų Leono bibliotekoje nerasta.

Iš kitų meno leidinių išskirtini du autoriniai albumai, pasirodę jau po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Čikagiškės Magdalenos Birutės Stankūnienės albumas *Tapyba. Grafika. Mozaika. Piešiniai* (Vilnius, 1991) buvo pirmasis visapusiškas pokario išeivijoje subrendusios dailininkės pasirodymas tėvynėje. Leidinys, be spalvotų įvairių žanrų dailės kūrinių reprodukcijų, buvo aprūpintas Danutės Čiplytės išsamiu įvadu ir informaciniais priedais lietuvių, anglų bei rusų kalbomis. Vėliau Lietuvoje pasirodė ir kitų dailininkės albumų, tačiau šis,

autorius įsitikinimu, yra vertingiausias. Antrasis rinkinio albumas gali būti pavadinamas egzotišku. Tai didelio formato knyginės grafikos leidinys su 240 biblinės tematikos iliustracijų. Jų autorius – vienas žymiausių XIX a. vokiečių religiniu pasaulėvaizdžiu persmelktos romantinės krypties dailės atstovų Julius Schnorras von Carolsfeldas. Pirmą kartą albumas pasirodė 1860 m., vėliau buvo leidžiamas įvairiose šalyse ir su tekstais įvairiomis kalbomis, Leonas įsigijo Biblijų draugijų susivienijimo leidinį rusų kalba *Библия в иллюстрациях Юлиуса Шнорр фон Карольсфельда*, išspausdintą Čekoslovakijoje 1992 metais.

Knygrišys tikriausiai įdėjo nemaža pastangų ir lėšų sukomplektuodamas dvi gana dideles universalaus turinio knygų serijas – „Lituanistinė biblioteka“ ir „Siluetai“. Pirmosios jam pavyko sudaryti didesnės nei pusės (20 iš 32) knygų rinkinį. Joje – Antano Baranausko, Simono Daukanto, Petro Dusburgiečio, Martyno Mažvydo, Motiejaus Valančiaus ir kitų praeities autorių Lietuvos istorijos, raštijos, kalbotyros, etnologijos dalykams skiriami veikalai. „Siluetų“ serijos (26 iš daugiau kaip 70) knygos – įžymių pasaulio mokslininkų, rašytojų, dailininkų biografijos. Nemažą jų dalį iš prancūzų kalbos vertė Vytautas Kauneckas. Šių serijų problematiką kiek papildė mokslų istorijos ir filosofijos veikalai: penktojo amžiaus prieš Kristų epinės historiografijos kūrėjo Herodoto veikalas *Istorija* (Vilnius, 1988; vertė Jonas Dumčius), Antano Maceinos *Religijos filosofija* (Vilnius, 1990), Broniaus Genzelio sudaryta *Filosofijos istorijos chrestomatija* (Vilnius, 1977–1987; 5 kn.). Tokių knygų buvimas darbininko bibliotekoje kelia nuostabą ir gali būti aukštai vertinamas jau vien dėl to, kad jis tokias knygas žinojo ir su jomis susipažino.

Filologijos ir grožinės literatūros knygos sudarė didesnę L. Panavo bibliotekos dalį. Joje nebuvo kalbos mokslo veikalų, gramatikų ir žodynų, tačiau filologijai galima sąlyginai skirti kai kuriuos žinyinius ir biografinius leidinius. Vienas reikšmingesnių – Juozo Rimanto sudarytas sukaktuvinis albumas *Žemaitė gyvenime ir kūryboje* (Vilnius, 1956). Tai reprezentacinis, didelio formato ir didelio kūrybinio darbo pareikalavęs leidinys, parengtas rašytojos sukakties proga. Jį daugiau nei kitas knygas vertino ir Leonas: prie pirmojo viršelio iš vidaus priklijavo savadarbį ekslibrisą – odos kortelę su akluoju būdu įspaustu įrašu: PANAVO LEONO // BIBLIOTEKA. Albumas knygrišį paskatino įsigyti tokio paties dydžio reprezentacinius Žemaitės raštus *Rudens vakaras* (Vilnius, 1960) su Vytauto Jurkūno iliustracijomis. Matyt, dėl minėto dainuojamosios poezijos polinkio Leonas pirko ir Stasio Lipskio knygą *Spindėjo beržas tolumoj...* (Vilnius, 2006), paantraštinę pavadinimą sakme apie Paulių Širvį.

Lietuvių literatūra gausiausiai atstovaujama poezijos. Orientuotasi į pripažintus, iš vadovėlių ir žiniasklaidos žinomus vardus. Ankstyvojo palikimo

autoriams skirtini Antano Strazdo *Parinktieji raštai mokyklai* (Kaunas, 1938), pirmosios Lietuvos nepriklausomybės laikų – Vytauto Mačernio *Po ūkanotu nežinios dangum* (Vilnius, 1990), Salomėjos Nėries *Širdis mana – audrų daina* (1974), XX amžiaus epochų sąvartos – Antano Miškinio *Sulaužyti kryžiai* (Vilnius, 1989). Matyt, akivaizdi siekiamybė buvo Pauliaus Širvio eilėraščiai. Leono bibliotekoje buvo poeto rinkiniai *Ilgesys ta giesmė* (Vilnius, 1972 ir 1977 laidų egzemplioriai) ir *Tiesiu toliams rankas* (Vilnius, 2007). Knygrišį taip pat traukė nepažįstami išeivijos poetai. Galbūt pažintį su jais pradėjo nuo tarybmečiu išleisto Stasio Santvaro *Lyrikos* tomo (Vilnius, 1984), iliustruoto Vytauto Kazimiero Jonyno. Nuo Sąjūdžio laikų biblioteka pildėsi iš išeivijos telkiamomis ir Lietuvoje entuziastingai leidžiamomis išeivių poetų knygomis. Išskirtini keturi autoriai. Pirmasis jų gretose – Kazys Bradūnas. Turėta pokario Vokietijoje pasirodžiusi jo eilėraščių knyga *Apeigos* (Miunchenas, 1948) ir mokyklos jaunimui skirta rinktinė *Jaugom Nemuno upyne* (Vilnius, 1990). Pastarąją iliustravo Leonardas Gutauskas, spausdinta tik tam metui būdingu tiražu – 20 000 egzempliorių. Abi knygos paženklintos antraštiniame lape ir priešlapyje autoriaus kone kaligrafiškai įrašytais autografais *Kazys Bradūnas*. Jaunimui adresuotoje rinktinėje likę Leono skaitymo pėdsakai: tarp 96–97 puslapio įdėta popieriaus juostelė – skirtukas, turinyje jam būdinga varnelė pažymėti eilėraščiai „Atsiminimai“ (p. 22) ir „Laukai šaukia“ (p. 62), persmelkti vaikystės kaimo ir tėviškės nostalgijos.

Išskirtinis atgimstančios Lietuvos knygų leidybos įvykis buvo Bernardo Brazdžionio monumentalios eilių rinktinės *Poezijos pilnatis* (Vilnius, 1989) pasirodymas. Jos apimtis (704 puslapiai ir dailininko Viliaus Šileikos 20 iliustruotų lapų) bei tiražas (100 000 egzempliorių) – rekordiniai. Leono bibliotekos egzempliorius pažymėtas autografu: *Su autoriaus linkėjimais // Bern. Brazdžionis // 1995.7.1*. Susitikimo aplinkybės nežinomos, tačiau, matyt, jas galima sieti su poeto lankymusi Lietuvoje Kauno miesto garbės piliečio vardo suteikimo proga. L. Panavui į rankas greičiausiai buvo patekęs spaustuvininkų arba knygos prekybininkų brokuotas egzempliorius. Jis knygą iš naujo įrišo kietviršius padengdamas spaustuvininių viršelių kolenkoru su ornamentika, tačiau priešlapiams parinko kitokį popierių, pritvirtino aukso spalvos skirtuką – pintą virvelę, viršutinio viršelio apatiniame kairiajame kampe įtaisė juostelę, už kurios išliko užkišta popieriaus kortelė su įrašytais tikriausiai jam svarbių eilėraščių puslapiais: 12; 75; 148–149; 150; 175; 186; 195; 203; 317; 320; ir t. t. Knygos turinyje varnelė pažymėti eilėraščių pavadinimai „Gyvybė“, „Valandos“, „Naktinė pamaina“, „Trys sonetai“, „Siela ir jūra“, „Amžini medžiai“. Knygoje įdėtas informatyvus lankstinys: *Bernardas Brazdžionis – Vytė Nemunėlis skaito savo*

eilėraščių Vilniaus Jėzuitų – Šv. Kazimiero bažnyčioje 1991 m. birželio 2 d. Tai juostinis leidinys, sulankstytas į 8 puslapius: su poeto nuotrauka pirmajame, dviem puslapiais eilėraščių autografų, skaitomų eilėraščių spausdintais tekstais ir autoriaus knygų bibliografiniu sąrašu, kuriame nurodytos ir dvi dar leidžiamos. Lankstinių parengė kun. Jonas Kastytis Matulionis. Iš pateiktų duomenų galima suvokti, kad knygrišys labai vertino poetą, įdėmiai stebėjo jo viešus pasirodymus ir siekė jais pasinaudoti bibliofilui aktualiu tikslu.

Beveik įkandin B. Brazdžionio pasirodė išėivijos lietuvių kultūrai tarnavusio kunigo, teologijos daktaro ir *Aidų* žurnalo redaktoriaus Leonardo Andriekaus poezijos rinktinė *Pasilikau tik dangų mėlyną* (Vilnius, 1991). Autorius ją sudarė iš geriausių keliose knygose skelbtų ir rankraščiais turėtų eilėraščių. L. Andriekus ne kartą lankėsi nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje, dalyvavo renginiuose, eilėrašciais dalijosi. Poeto pažintis primena L. Panavui priklausiusiame knygos egzemplioriuje įrašyta dedikacija: *Mielam kun. Medardui – Dėkingas už draugystę ir viešnagę. Leonardas Andriekus. Vilnius, 1993.XI.6.* Nedaug pastangų pareikalavusi paieška leido nustatyti, kad dedikacijoje paminėtas asmuo yra dabartinis Švenčionių dekanato dekanas kun. Medardas Čeponis. Pokalbio metu jis patvirtino bendravimą su knygos autoriumi. Tai įvyko tuo metu, kai kunigaivo Vilniaus Palaimintojo Jurgio Matulaičio bažnyčioje. Kaip knyga pasiklydo, kunigas pasakyti negalėjo, dėl knygos praradimo neapgailestavo, susigražinti nepageidavo. Vis dėlto šis egzempliorius ypatingas: tekste išliko nemaža autorinių korektūros bei poetinių taisyčių (p. 92, 126, 134, 202, 215), išbrauktų eilučių ir įrašytų naujų (pavyzdžiui, p. 225 išbraukta eilutė *Per lietu, šalną, sniegą* ir parašėte įrašyta nauja: *Subėgo vėl į mano sodą*). Galbūt kunigo Medardo rankai priklauso ties eilėraščio „Šv. Pranciškaus Asyžiečio iškeliavimas – Trasitus“ tekstu (p. 148) parašėte esanti pastaba pieštuku: *Labai gerai apie Asižietį!!!* Knygos turinyje varnele pažymėti eilėraščių pavadinimai „Benamio dalia“ (p. 26) ir „Akmenys“ (p. 30) bei kai kurios teksto vietos greičiausiai yra Leono Panavo.

Apie ketvirtojo išėivijos poeto Alfonso Nykos-Nyliūno knygos *Būties erozija* (Vilnius, 1989) kelią į Leono biblioteką žinių nėra. Ji sudaryta iš rinktinių 1937–1984 metų eilėraščių ir išleista tuo metu, kai išėivijų kūrybos publikavimui tėvynėje vartai buvo atverti labai plačiai. Didelės erudicijos ir intelekto poetas laikomas vienu iškiliausių XX amžiaus lietuvių literatūros reprezentantų. Taip pat paminėtinas kai kurios poezijos knygos, kurios į knygrišio namus pateko ne dėl autorių pripažinimo, bet dovanomis arba kitomis aplinkybėmis. Vienas iš tokių buvo išėivijų poetų antrajai gretai priklausęs suvalkietis Pranas Lembertas. Autorius Lietuvos nepriklausomybės nesulaukė, jo rinktinę *Tėvynės drobės* (Vilnius, 1994) parengė buvęs Lembertų šeimos kaimynas Albinas Vaičiūnas. Dova-

notoje knygoje jis įrašęs: *Mielam Bičiuliui Leonui lietuviškos knygos puoselėtojui ir gerbėjui mano gimtojo krašto atminimui sudarytojas A. Vaičiūnas. 1994.XI.26.* Kitą knygą dovanojo autorius. Tai Leono Kiauleikio savo lėšomis išleisti publicistiniai ir satyriniai eilėraščiai *Baimės eleksyras* (Vilnius, 1988). Dovanojimo aplinkybės paaiškina dedikacija: *Mielam mano bičiuliui Leonui Panavui nuo bendradarbio, sielos vienminčio ir autoriaus su geriausiais linkėjimais. L K. 1988 XII 22. L.* Kiauleikis buvo žurnalistas, Vilniaus kuro aparatūros gamyklos laikraščio *Darbininko garbė* redaktorius, kolekcininkas. Iš viso paskelbė net 17 aiškesnio pripažinimo nesulaukusių publicistinių, satyros, feljetonų ir kito žanro knygų. Mūsų dienomis skelbiamame Juozo Baltušio dienoraštyje L. Kiauleikio *Gervazijus* (1978) pavadintas *tariamam romanu* ir apvainikuotas epitetu *chaltūra*²². Leonas, matyt, kraštietišku smalsumu vadovavosi įsigydamas jau minėto ignaliniečio Petro Panavo eilėraščius *Tarpežerių regėjimai* (Vilnius, 1991). Knyga „Vagos“ leista sunkmečiu, nedidelė, brošiūruota. Nežinia, ar šiedu Panavai yra susitikę ir bendravę.

Leono bibliotekoje prozai skirta daugiau vietos. Lietuvių autoriai ypač matomi tarybmečiumi būdingomis *Raštų* serijomis. Sprendžiant iš pasirinkimo, knygrišys vertino Joną Biliūną (Vilnius, 1980–1981; 3 t.), Maironį (Vilnius, 1987–1992; 3 t.), Justiną Marcinkevičių (Vilnius, 1980–1983; 4 t.), Vincą Mykolaitį-Putiną (Vilnius, 1989–1999; 9 t.), Antaną Vienuolį (Vilnius, 1985–1988; 6 t.). Nežinia kodėl bibliotekoje trūko Ievos Simonaitytės *Raštų*, išleistų 1987–2003 metais (7 t.). Kadangi pirmenybė dažniausiai teko gerai iliustruotiems leidiniams, be raštų rinkinių, paminėtina Kazio Borutos pasakos ne pasakos, vaikams ne vaikams skirtos tautosakinės stilizacijos knygos *Jurgio Paketurio klajonės su visokiais pavojais* pirmoji laida (Vilnius, 1963) su dailininko Algirdo Steponavičiaus iliustracijomis bei dailininko Vytauto Jurkūno iki reprezentatyvaus meno kūrinio pakylėtas Žemaitės veikalas *Rudens vakaras* (Vilnius, 1960). Bibliotekoje taip pat būta kelių kitų tarybinių laikų rašytojų apsakymų rinkinių (Kazio Sajos *Klumpės*; Vilnius, 1980) ir romanų.

Bibliotekoje gana gerai atstovaujami užsienio šalių autoriai. Kelis, kurių vardai žinomi pasauliui, paminėsime: anglai Williamas Maughamas Somersetas, Williamas Makepeace'as Thackeray'ėjus, amerikiečiai Jamesas Fenimore'as Cooperis, Ernestas Hemingway'ėjus, prancūzas Gustave'as Flobert'as, škotai Archibaldas Josephas Croninas, Walteris Scottas, vengras Jókai'us Móras, vokietis Hermannas Hesse. Antiką siekia Homeras ir bevardė biblinė *Giesmių giesmė*. Minėtųjų autorių knygos pasirodė 1957–1988 metais, visos verstos iš

22 BALTUŠIS, Juozas. Vietoj dienoraščio. 1978 m. spalio 1–lapkričio 30 d. *Metai*, 2016, nr. 11, p. 108.

Maskvos leidyklos „Užsienio šalių literatūra“ (Издательство „Иностранной литературы“) apribotų rusiškų laidų. Taip visos Tarybų Sąjungos mastu centralizuotai vykdyta grožinių knygų ideologinė cenzūra. Vertimus leidžiant Lietuvoje, jų tiražai buvo dideli – siekė 25 000 egzempliorių. Didesnio Leono susidomėjimo sulaukė Sommersetas. Romanų ir kitokių kūrinių autorius (1874–1965) studijavo filosofiją, vokiečių kalbą ir literatūrą, mediciną, dirbo gydytoju, galiausiai užsiėmė tik kūryba, daug keliavo, be to, buvo ir britų žvalgybininkas Maskvoje. L. Panavo palikime rasta Maskvoje 1957 m. išleistos anglo knygos rusų kalba *Подводя умозу* (versta iš *The summing up*, 1938) kserokopija, įrišta į raudonos spalvos dirbtinės odos viršelius. Matyt, jos suintriguotas, knygrišys įsigijo ir Sommerseto romaną lietuvių kalba *Aistrų našta* (Vilnius, 1969). Prozos knygoje dedikaciją kaip ir nerasta. Sąlyginai ja galima pavadinti įrašą A. J. Cronino romano *Kepurininko pilis* (Vilnius, 1960) priešlapyje: *Mielam Dėdei // Vardo Dienos // proga // – Janė ir Vytas // 1961. VI.19*. Tačiau jis su Leonu nesusijęs: sveikinimų vardadienio proga sulaukdavo vasarį, sprendžiant iš antspaudo, knyga piršta antikvariate 1981 metais.

L. Panavo bibliotekos sudėties aptarimą tinka užbaigti įvairenybių rinkiniu, sudarytu iš *laisvalaikio* leidinių. Jam skirtinos dvi dešimtis knygų, jų turinį iliustruotų trys. Geriausiai Leono charakterį ir skonį atitiktų Margaretos Briggs pažintinio veikalo vertimas iš anglų kalbos *Medus. Šiuolaikinis vaistas* (Mykolo Marcinkevičiaus gatvės bute Vilniuje registruota leidykla „Aktėja“, metai nenurodyti, nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos kataloge įrašyti 2008-ieji). Autorė – anglų mokytoja, sodininkė, knygą parašė neseniai, jos autorystės teisė patvirtinta 2007 metais, vertėja – Jurgita Macijauskaitė-Bond. Lietuviškasis leidinys gero šiuolaikiško apipavidalinimo, iliustruotas, 3000 egzempliorių tiražas jau išparduotas. Knyga Leono dėmesio greičiausiai nusipelnė dėl dviejų dalykų: antraštės žodžių *šiuolaikinis vaistas* ir didelio pomėgio medui. Artimieji ir šiandien pamena jo posakį: *jei namuose nėra medaus, nėra ir maisto*. Našlės žodžiais, mėgo arbatą, sūrį ir medų. Medaus iš pažįstamos moters nusipirkdavo. Kartą trijų litrų medaus stiklainį nusinešė į knygrišyklą rūsyje, ten turėjo arbatinuką, virė arbatą ir valgė.

Kitas *laisvalaikio* leidinys – Vladimiro Mezencevo vidutinio ir vyresnio mokyklinio amžiaus skaitytojo knyga *Kada pasirodo vaiduokliai* (Vilnius, 1977). Ji versta iš rusų kalbos ir serija „Noriu žinoti“ net 10 000 egzempliorių tiražu išleista vilniškės „Vagos“. Pravartu atkreipti dėmesį į tarp 42–43 puslapių įdėtą skirtuką – paprastą popieriaus juostelę. Šioje knygos vietoje rašoma apie ligonių išgijimus išsimaudžius „stebuklingame“ šaltinyje, esančiame mažame Prancūzijos pietų miestelyje Lurde. Autorius išgijimus pagrindžia įtaiga

1 ILIUSTRACIJA. Leono Panavo tėviškės namas Makniškėje, šalia – sesuo Stanislava Rakšteliėnė. Apie 1960 m.

2 ILIUSTRACIJA. Leonas Panavas – Ukmergės žemės ūkio mechanizacijos technikumo moksleivis

3 ILIUSTRACIJA. Su būsima žmona Ona Švedaite. 1967 m.

4 ILIUSTRACIJA. Su dukra Laima. 1970 m.

5 ILIISTRACIJA. L. Panavas prie knygų
įrišų ir asmeninės bibliotekos

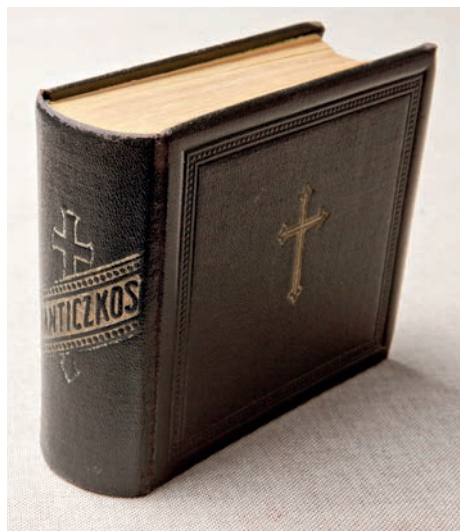
6 ILIISTRACIJA. Knygų siuvimo rėmas

7 ILIISTRACIJA. L. Panavas namų knygriškykloje

a)

b)

8 ILLUSTRACIJA. L. Panavo antikvarinių knygų rinkinys:

- a) S. L. Kušeliausko *Aukso altoriaus* (Tilžė, 1889): kairėje – viršutinis viršelis, dešinėje – apatinis viršelis
- b) *Giesmių knygos, arba Kantičkos* (Tilžė, 1906)

a)

b)

c)

d)

8 ILLUSTRACIJA. L. Panavo ekslibrisai (dail. Vytautas Petras Jakštas):

a) vaizdo atspaudas 59 x 49 mm, signetas JV516

b) vaizdo atspaudas 55 x 50 mm, signetas JV517

c) vaizdo atspaudas 29 x 27 mm, signetas JV534

d) vaizdo atspaudas 50 x 25 mm (L. Panavo savadarbis ekslibrisas)

ir savitaiga, cituoja vaizdingą pasakojimo fragmentą iš Emilio Zola romano *Lurdas*. Knygos kelią į biblioteką primena dedikacija: *Leo!!! // Gimimo dienos proga // Linkiu kuo geriausio // pasisekimo gyvenime. // Darbo dr.[augai] Juozas // B. Jonkus [Jankus ?] // 13. IX [! XI]. [19]78*. Dar vienas minėtinas šio rinkinio leidinys taip pat gautas dovanų. Tai mėšlingai įvardytos paskirties – dvasinio tobulėjimo vadovas *Viskas prasideda šiandien* (Kaunas, 2002). Jį parašė amerikietė Rhonda Eva Harris, spiritualizmo propaguotoja ir mokytoja, televizijos laidų ir viešų renginių vedėja. Skelbiasi slapyvardžiu Iyanla Vanzant, vardas reiškia „Didžioji motina“. Knygą iš anglų kalbos vertė Vaida Bilinskienė, išleido kauniškė, dabar jau likviduota Linos Baziukienės firma „Gardenija“, „Didžioji motina“ patarimus surašė kiekvienai kalendorinei dienai, jiems skirta po knygos puslapį. Dovanotojus atskleidžia dedikacija: *Gerb. Leonai, Nuoširdžiausi sveikinimai ir linkėjimai Jums 60-tojo gimtadienio proga. Ilona ir Gediminas Mukai. 2002.11.16*. Šie asmenys buvo tėvai pusantrų metų berniuko Juliaus, kurį Ona Panavienė prižiūrėjo kaip auklė. Leonas knygą skaitęs. Joje tarp puslapių su patarimais sausio 4–5 dienoms įdėta popieriaus juostelė, kai kuriose „Įvado“ vietose yra žymėjimų pieštuku. Vienas, matyt, skaitančiajam itin prasmingas sakinytis pabrauktas: *Gyvenimas toks puikus! Jis visada palieka galimybę rinktis*. Abejotina, ar pats Leonas tokioms knygoms būtų leidęs pinigų, tačiau mums jos svarbios tuo, kad paliudija jo žmonių aplinką.

SKAITYMAS

Leonas daug skaitė, buvo kryptingas skaitytojas ir turėjo išlavintus skaitymo kultūros įgūdžius. Pildydamas Martyno Mažvydo bibliofilų klubo nario anketą, tarp trijų svarbiausių pomėgių nurodė ir skaitymą (žr. priedą). Polinkį skaityti jis atsinešė iš vaikystės. Jo sesuo taip pat daug skaitė ir dabar skaito. Manytina, kad potraukį skaityti spaudos leidinius – knygas ir periodiką – lėmė namų įtaka, mokykla, galbūt įgimtas smalsumas ir pažinimo instinktas. Skaitydamas prisitaikė prie aplinkos ir buities sąlygų. Trijų kambarių bute, miegamajame, šalia lovos pasistatė spintelę, ant jos – lempą. Skaitydavo vakarais. Skaitydavo ilgai, iki vidurnakčio: iki dvyliktos ir po dvyliktos, nors šeštą valandą ryto kartu su žmona kėlėsi, o septintą valandą jau turėjo stovėti prie staklių. Kartais likdavo ir akių nesudėjęs. Našlė pamena: *aš net gerai nežinau, kada jis baigdavo skaityti, nes užmigdavau. Leonas kartais balsu paskaitydavo ir man. Siūlė pačiai skaityti. Neskaičiau. Kartą masino knyga apie aiškiaregę Vangą. Neįpiršo* (užrašyta 2016 05 08). Gyvenant vieno kambario bute, Leono lova buvo virtuvėje. Jis čia įrišamas knygas siūdavo, čia skaitydavo, čia ir miegodavo.

Artimųjų liudijimu, Leonas mokėjo pažinti knygas ir jomis naudotis. Būdamas knygyne, pažiūri į jų turinį ir jau žino, ką jose ras. Jis iš karto nusprendavo, knygą pirkti ar nepirkti. Žmonai knygų dovanojo retai, nes Ona nemėgo skaityti. Ji pamena, kad pasiūlymo ką nors įsigyti sulaukdavo ir tais atvejais, kai kartu eidavo į „Maximą“ pirkinių. Leonas krautuvės knygyne skubiai vartydavo knygų naujienas ir tuoj klausdavo, ko ji pageidautų. Bet iki pirkimo taip ir neprieidavo.

Skaitomas knygas tausojo. Apie tai galima spręsti iš to, kad jose tik kur ne kur palikta skaitymo pėdsakų (pabraukta pieštuku, įrašytas vienas kitas žodis, turinyje varnele pažymėtas kūrinio pavadinimas), į periodikos komplektus įdėti pastabų lapeliai. Leonas skaitė įvairias, bet ne vienadienes knygas. Svarbiausios temos, kaip pats nurodė, buvo Lietuvos istorija, knygos ir knyginkai (žr. priedą). Aplinkiniams mėgdavo pasakoti, ką skaitė ir ką sužinojo. Laisvalaikiui skaitė net maldaknyges, tik nepasakodavo, ką jose tokio rasdavo. Atrodo, kad maldaknygėms daugiau dėmesio skirta paskutiniais gyvenimo metais. Žurnalus pirko kioskuose, netoli namų esančios „Maximos“ krautuvės knygynelyje. Užrašydami O. Panavienės liudijimus, ant stalo buvome pasidėję žurnalų „Mokslas ir gyvenimas“ (1957–1958, 1979, 1990, 1992) ir „Katalikų pasaulis“ (1989, 1992, 1994, 1995, 1996, 1997) komplektus, vartėme. Jie tvarkingai, kai kurie net su kūrybine išmone įrišti, išskyrus vieną: 1993 metų. Pirmojo žurnalo komplektuose įdėti Leono ranka rašyti lapai, kuriuose yra sąrašai su skaitančiajam vertingiausių straipsnių pavadinimais ir žurnalų numerių nuorodomis, antrojo komplektuose – už specialiai prie viršutinio viršelio iš vidaus įtvirtintos juostelės-laikiklio užkištas tokios pat paskirties pažymėtų straipsnių sąrašas. Viename konvoliute, sudarytame net iš dešimties plonų 1905–1917 metų laidos knygelių (žr. katalogo 16 įrašą), įdėtas L. Panavo lapelyje surašytas jo turinys (autorai, sutrumpintos antraštės) su pastaba: *Knygos įrištos į vieną iš bibliotekos Kung. [! Kunigo] A. Žuko. Įrištose knygoje ir periodikos komplektuose pritvirtindavo žymeklius – dažniausiai aukso spalvos virvutės pynę skaitomai vietai žymėti.*

Pomėgiui kaupti ir skaityti knygas atsiliepė darbo pabaiga Kuro aparatūros gamykloje greičiausiai 2004 arba 2005 metais. Šioje įmonėje, kaip sakė žmona, jis iš viso dirbo 37 metus. Gavo nedidelę pensiją, todėl ir knygų bei žurnalų įsigydavo mažai. Po valstybės nepriklausomybės atkūrimo lankė Lietuvos nacionalinę Martyno Mažvydo biblioteką, tik nežinia, kuo domėjosi. Bibliofilo anketos pildymo metu kitų didžiųjų vilniškių bibliotekų nelankė, tad ir jų skaitytojas nebuvo (žr. priedą). Tačiau tai nereiškia, kad jų slenksčio iš viso nėra peržengęs. Leonui bibliotekos teikė galimybę šviestis, susipažinti su knygrištytės literatūra, ieškoti būdų geriau save įprasminginti naujoje profesijoje, įgytas žinias taikyti ugdant profesinius gebėjimus.

Bibliofilija yra gyvybingas, ilgaamžis, atsinaujinantis ir tvarus reiškiny. Jis turi specifinių tradicinės visuomenės subkultūros bruožų. Bibliofiliją įprasmina intereso susietos grupės žmonių arba pavienio asmens gyvenimo būdas, elgsenos ypatumai, etinės nuostatos, kryptingai siekiami pomėgiai arba polinkiai, juos palaikanti, aktyvuojanti ir atpažinimo galimybių teikianti veikla. Jų turinys apibrėžiamas asmeninės knygos kultūros sąvoka. Esminiai bibliofilo būdo požymiai yra nulemti tikslinių interesų: tai nuoseklus asmeninės bibliotekos formavimas, didesnis įsipareigojimas jai, materialinės ir informacinės bazės kūrimas (funkcionalūs baldai, katalogai, inventoriniai sąrašai, dienoraščiai, nuosavybės įteisinimas ir įsameninimas, viešinimas), priklausomybė formalioms ir neformalioms organizacijoms (knygos mėgėjų draugijoms, bibliofilų klubams). Tai svarbiausi požymiai, bet jų gali būti ir yra daugiau. Ar jie, bent jau kai kurie, būdingi Leonui Panavui?

Be jokių dvejonų galima teigti, kad Leonas buvo daugiau nei liaudiškosios knygos kultūros asmenybė – skaitytojas. Jis turėjo tikslingai suformuoto turinio – humanitarikos – asmeninę biblioteką ir gretutinį asmeninį knygų paveldą – įrišų rinkinį. Abiejų jų kilmė ir raida buvo tęstinio pobūdžio, įgijusi neabejotiną kultūrinę, informacinę bei materialinę vertę. Bibliotekai ir rinkiniui laikyti Leonas sukūrė tinkamas sąlygas. Šeimai įsikėlus į trijų kambarių butą Viršuliškių gatvėje buvo įsigyjamos knygų lentynos, kurias kabino ant sienų. Bibliotekai plečiantis, jai pritaikė didelę ir praktišką svetainės sekciją iš medžio plokščių, su lentynomis už įstiklintų durelių ir atviromis, knygoms užtikrino kokybišką priežiūrą, pažeistas restauravo, perrišdavo arba kurdavo naują patvarų įrišą, šalino rinkinių spragas, klijavo ekslibrisus, kai kada antspaudavo. Bibliotekos ir rinkinio priežiūrai skyrė sistemingą finansavimą ir daug laiko. Žinių apie leidinių katalogavimą arba inventorinimą nėra, jų dokumentinių įrodymų nerasta. Matyt, to nedarė, nes ir bibliofilo anketoje į klausimą apie katalogavimą atsakymo nepateikė. Esama tik nesistemingų užrašų apie įsigytas knygas, enciklopedinių išrašų iš žinybinės literatūros, bandymų apibendrinti knygrišystės patirtį. Ši informacija atsispindi knygrišystės užrašų knygoje (žr. katalogo 151–155 įrašų turinį).

Bibliotekos ir rinkinio nuosavybės apsaugai bei įsameninimui L. Panavas naudojo tradicines bibliofilijos priemones – grafinius ženklus: ekslibrisus ir supereklibrisus, labai retai – antspaudus ir asmenvardžio įrašus. Nuosekli asmeninės bibliotekos leidinių ir knygų įrišų rinkinių patikra *de visu* leido nustatyti dešimt nuosavybės ženklų, iš kurių svarbiausi yra savamokslio dailininko

Vytauto Petro Jakšto (1935–1994) sukurti ekslibrisai ir paties Leono savadarbiai ekslibrisai bei supereklibrisai. Kito tokio intensyvaus knygų nuosavybės žymėjimo atvejo lietuvių bibliofilijoje nežinoma. Knygrišio ir dailininko pažinties pradžia ir aplinkybės neatsekamos. V. P. Jakštas buvo sudėtingos biografijos: iš Rokiškio krašto, tėvas Vytautas Jakštas – buvęs nepriklausomos Lietuvos policijos vachmistras, pokariu žuvęs partizanas, tėvo brolis – Lietuvos kariuomenės Vyriausiojo štabo majoras Petras Jakštas, trylika metų gyvenęs nelegaliai. Sprendžiant iš labai plonos asmens bylos Vilniaus universiteto archyve²³, sūnus V. P. Jakštas po tarnybos tarybinėje kariuomenėje Istorijos-filologijos fakultete studijavo anglų kalbą, dėl gerai nepaliudytų, bet nujaučiamų režimo trukdžių buvo priverstas studijas nutraukti, dirbo šaltkalviu Vilniaus gamyklose, po pertraukos neakivaizdiniu būdu tęsė studijas ir įgijo diplomą, tačiau aukštesnių nei Universiteto katedrų laborantas pareigų nepasiekė. Penkiasdešimtmečio proga apdovanojant garbės raštu paminėta, kad ilgus metus dirbo nepriekaištingai ir surengė keletą autorinių ekslibrisų parodų. Tik 1989 m. jam buvo suteiktos dokumentų tvarkytojo, absolventų diplomų, grafinės medžiagos meninio apipavidalintojo pareigos, o 1991 m. tapo Universiteto Reikalų valdybos dailininku. V. P. Jakštas dailininkų ir kolekcininkų aplinkoje žinomas kaip savito braižo meistras – sudėtingo, realistinio siužetinio piešinio, atlikto negatyvine plona linija-štrichu, ekslibrisų kūrėjas. Ypač produktyviai dirbo XX amžiaus devintajame ir dešimtajame dešimtmetyje, kaip rodo internetinė paieška, jo ekslibrisai pasklidę Lietuvos ir užsienio (nuo Vakarų Europos šalių iki Kinijos) kolekcininkų rinkiniuose. V. P. Jakštas kūrinius žymėjo signetu, sudarytu iš asmenvardžio monogramos JV ir ekslibriso kataloginės registracijos eilės numerio. Remiantis jais manytina, kad knygrišys ir dalininkas pradėjo bendrauti devintojo dešimtmečio antroje pusėje.

Ekslibrisų numeracija leidžia teigti, kad pirmasis Leonui skirtas ekslibrisas buvo iliustratyvaus, net keliais siužetais perkrauto piešinio. Jis vaizduoja asmeniui svarbių reikšmių Lietuvos simbolius: gimtinės kaimo namą, Gedimino pilies bokštą, staugiantį vilką, užrašą LIETUVOS ISTORIJA, įkomponuotą didžiosiomis raidėmis lanku stovinčių knygų nugarėlėse. Visa tai aprėpia medžio silueto kontūras (negatyvinis piešinys: baltos linijos vienspalviame fone, piešinio apatiniame dešiniajame kampe vos įžiūrima signatūra JV516), o paskirtį išreiškia nuosavybės įrašas EXLIBRIS // LEONAS PANAVAS. Lapelio dydis 92 × 70 mm, grafinio vaizdo – 59 × 49 mm.

Kitas ekslibrisas kurtas tuo pačiu metu. Jame matome darbininko siluetą tarp metalo apdirbimo staklių (negatyvinis piešinys: baltos linijos vienspalviame fone, piešinio apatiniame dešiniajame kampe vos įžiūrima signatūra

JV517) ir įrašą EXLIBRIS // LEONAS PANAVALAS. Šio ekslibriso piešinys, lyginant su pirmuoju, simboliškesnis, lakoniškesnis ir imlesnės apibendrinančios minties. Lapelio dydis 92 × 70 mm, grafinio vaizdo – 55 × 50 mm. Abu ekslibrisai spausdinti dideliu tiražu ploname popieriuje trijų spalvų fone: rusvo, juodo ir žalio. Jie klijuoti senesniųjų, iki 1940 m. spausdintų knygų įrišuose ir perrišuose, retai – ir originalių spaustuviinių viršelių vidinėse pusėse. Sprendžiant pagal dažnumą, daugiau naudotas ekslibrisas su žodžiais LIETUVOS ISTORIJA įrašė. Jis, matyt, labiau atitiko savininko požiūrį į biblioteką ir istorinės literatūros polinkį. Ekslibrisų išteklių L. Panavas nesunaudojo. Po knygrišio mirties atsargas pasiėmė anūkas Arminas ir išvykdamas studijuoti į Angliją paliko saugoti mamos namuose.

Trečiasis ekslibrisas kitokios koncepcijos. Jo piešinys primena ovalų veidrodį plačiais rėmais: į lanką panašiam kairiajame krašte yra įrašas EX LIBRIS, dešiniajame – L. PANAVALAS, apačioje – signatūra JV534, centre – Vilniaus įkūrimo simbolio – staugiančio vilko ir Gedimino pilies bokšto piešinys. Šio ekslibriso rasti tik du egzemplioriai. Jie įklijuoti Juozapo Skvirecko versto *Naujojo mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus Testamento* antrosios laidos (Kaunas, 1936) egzemplioriuje (žr. katalogo 65 įrašą) ir P. A. Fiodorovo knygrišystės praktiniame vadove rusų kalba *Namų knygrišys (Домашний переплетчикъ)*, išleistame Sankt Peterburge 1898 metais. Ekslibrisas į storą kartoną įspausstas metalo kliše giluminiu būdu, vieno vaizdas toninės žalios, kitas – rusvos spalvos. Darbas preciziškas, klišės dydis – 29 × 27, vieno lapelio – 58 × 51, kito – 118 × 60 mm. Ženklo retumo kol kas įtikinamai paaiškinti negalime. Atsižvelgiant į klišės miniatiūrinį dydį, įvairuojančią lapelio formą ir atlikimo techniką galima spėti, kad tai parodinis ekslibriso variantas. Galbūt dailininkas Leonui padovanojo tik keletą jo egzempliorių (taip pat žr. priedo 43 paaiškinimą). Užbaigiant visų V. P. Jakšto kurtų ekslibrisų aptarimą, verta pažymėti, kad jų piešinių motyvus neabejotinai nurodė pats bibliotekos savininkas. Pirmajame ekslibrise užfiksuotas net gimtinės namo su bala palangėje fragmentas, perpieštas iš Leono pateiktos nuotraukos. Ji išliko artimųjų albume. Užsakovo reiklus dalyvavimas kūrybos procese sumažino ekslibrisų meninę vertę.

Kiti nuosavybės ženklai – savadarbiai. Dažniausiai naudota lipdė su įrašu PANAVO LEONO // BIBLIOTEKA, įrėmintą ornamentuotu apvažu. Jai pagaminti naudota klišė. Įrašas buvo padaromas įkaitintą metalą įspaudžiant odoje. Taip pat rasti keli aukso spalvos atspaudai, padaryti ant viršeliams naudoto karto-

23 *Jakštas Vytautas Petras (1935–1994)*: [asmens byla]. Vilniaus universiteto archyvas, F 856, apyrašo Nr. 10967K. 23 lapai.

no arba popieriaus lapelių. Odos lipdės nevienodai apkarpytais kraštais (stačiakampės, užapvalintų kampų, ovalios, trapecijos formos), įvairaus dydžio, vidutinis – 30 × 50 mm, tačiau pasitaiko keliais milimetrais mažesnių ir didesnių. Sprendžiant iš naudotos įvairios spalvos odos, skirtingų dydžių, formos ir išpaudų spalvos, neabejojant galima teigti, kad Leonas tokius ekslibrisus gamino iš įrišų medžiagos atliekų ir kiekvienai knygai atskirai.

Antrasis, visiškai kitoks, savadarbis ekslibrisas įklijuotas kunigo Juozo Stankevičiaus knygelėje *Šv. Pranciškus Asyžietis* (Kaunas, 1932). Tai taisyklingos rombo formos mažo formato kolenkoro lipdė, sodriai mėlynos spalvos fono, išpaudai auksinti: centre geometriškai supintos raidės – monograma LP (be taško; Leono Panavo inicialai), pakraščiais – zigzaginė linija (žr. katalogo 80 įrašą). Ženklo dydis 43 × 43 mm (matuojant rombą nuo kampo iki kampo vertikaliai ir horizontaliai). Jo užtiktas tik vienas egzempliorius. Ekslibrisas atspaustas panaudojant vario klišę, kuri išliko anūko Armino paveldėtame rinkinyje. Ji neabejotinai gaminta superekslibriso funkcijai. Būtent toks ženklas matomas N. N. Mazoko mokomojoje priemonėje *Knygą įrišti gali kiekvienas (Переплести книгу может каждый)*; Москва, 1976; katalogo 131 įrašas). Jos pirmojo viršelio, aptraukto skeltine (netikros zomšos) rudos spalvos oda, superekslibrisas padarytas intarsijos – odos inkrustacijos oda – būdu: išpjautame kvadratiname langelyje tiksliai įklijuotas tokio pat dydžio lygaus paviršiaus odos kvadratas, kurio centre rombo formos klišė išpaustas ženklas LP iškilusis reljefas. L. Panavas, ko gero, nepasitikėjo superekslibriso kaip nuosavybės ženklo patikimumu, todėl viršutinio viršelio viduje dar įklijojo V. P. Jakšto ekslibrisą (pažymėtą signetu JV516).

To paties stiliaus raidės LP. (su tašku), tik gerokai didesnės, panaudotos kitam superekslibrisui. Jis ornamentuotos odos apatinio viršelio centre akluoju būdu išpaustas figūrinio piešinio metalo klišė: pagrindas – gilus, lygus, raidės – iškilios. Viršelio faktūros ir superekslibriso geometrinės formos dermė sukuria įrišo meninį vaizdą. Manychiau, kad vartotojas, nežinantis inicialinių raidžių prasmės, jas laikytų tik apipavidalinimo ornamentu. L. Panavo dėmesingumą šiam įrišui neabejotinai lėmė aktualus knygos turinys. Tai estų specialistų kolektyvo parengtas vadovėlis *Meninių odos dirbinių technologija* (Vilnius, 1993; katalogo 122 įrašas). Jo svarbą patvirtintų ir antrasis nuosavybės ženklas – pirmiau apibūdintas savadarbis ekslibrisas iš odos lipdės, priklijuotos prie viršutinio viršelio iš vidaus.

Raidžių LP (be taško), tik stilizuotų kaip rašytinės, galbūt vadintųjų dekoratyvinėmis raidėmis, superekslibrisas dar sykį pasikartoja knygoje *Lietuvių Marijos mėnuo* (Kaunas, 1937; katalogo 47 įrašas). Jis išpaustas apatiniame viršelyje iš vidaus, todėl kyla abejonių, ar tiesiogiai atlieka būdingą nuosavybės ženklo

funkciją ir ar gali būti vadinamas superekilibrisu. Ši monograma LP taip pat užtinkama L. Panavo knygrišystės užrašų knygoje (katalogo 155 įrašas). Ji juodais dažais atspausda popieriaus lapelyje ir priklijuota prie viršutinio viršelio iš vidaus. Lapelyje įrašų pažymėtas raidžių atspaudų dydis: 1/1. Gali būti, kad tai yra tik ženklų bandymas.

Kiti L. Panavo knygų nuosavybės ženklai, matyt, buvo vienkartiniai. Knygų dailininkams apipavidalintojams skirtame G. F. Klikušino albumo *Šriftai (Шрифты: Для художников-оформителей*. Мінск, 1980) viršutinis viršelis iš vidaus yra pažymėtas violetinio rašalo antspaudu PANAVO LEONO // BIBLIOTEKA. Porą jų atspaudų lapelyje kartu su ekslibrisais įdėta ir į voką kaip bibliofilo anketos priedas. Palyginimas atskleidžia, kad antspaudavimui pasinaudota savadarbio ekslibriso su ornamentuotu apvadu kliše. L. Panavo autografas kaip nuosavybės ženklas užfiksuotas *Maldų adreso* (katalogo 156 įrašas) viršelyje. Jame juodos spalvos flomasteriniu rašikliu pažymėta: *L. Panavas*. Nuosavybės ženklų įvairovę galėjo lemti Leono polinkis arba poreikis eksperimentuoti. Viena jo knygrišystės užrašų knyga (katalogo 151 įrašas) jų turi net tris: prie viršutinio laisvojo priešlapio iš vidaus priklijuotas V. P. Jakšto ekslibrisas (signetas JV516), ten pat – minėtasis savadarbis ekslibrisas su įrašo auksintu atspaudu rudame kolenkore, be to, pakartotas ir žalio kolenkoro viršutiniame viršelyje. Ženklas viršelyje tapo superekilibrisu, nes jį rėmina ornamento linijų stačiakampis, išpaustas akluoju būdu. Daug kartų ir įvairiomis progomis naudoto savadarbio ekslibriso plastikinė kliše įdėta į šią užrašų knygą.

L. Panavo artėjimą bibliofilijos ir universalesnio knygos kultūros suvokimo link galėjo skatinti tarybmečių veikusi Lietuvos TSR savanoriška knygos bičiulių draugija. Leonas buvo ne tik šios draugijos, bet ir jos Vilniaus miesto Lenino rajono skyriaus valdybos narys. Patvirtinantis šaltinis yra rusų kalba rašyti Savanoriškos knygos bičiulių draugijos valdybos prezidiumo posėdžių protokolai. Viename jų, parengtame 1983 m. lapkričio 14 d., išsamiai apibūdinta draugijos veikla ir rezultatai, pasiekti dalyvaujant 1983 metais nuo vasario 1 d. iki lapkričio 1 d. vykusioje Sąjunginėje geriausių asmeninių bibliotekų, atvirų visuomeniniam naudojimui, apžiūroje²⁴. Respublikinė apžiūros komisija nustatė, kad jos laureatais tapo Vilniaus sodininkystės ir daržininkystės bandomosios stoties vyresnysis mokslinis bendradarbis Evaldas Lapinskas, Kuro aparatūros gamyklos frezuotojas Leonas Panavas, Panevėžio autokompresorių gamyklos darbininkas Večeslavas Petrovas, Vilniaus mažųjų elektros mašinų

24 Lietuvos TSR savanoriškos knygos bičiulių draugijos valdybos prezidiumo 1983 m. lapkričio 14 d. posėdžio protokolas Nr. 5 (26). Vilniaus universi-

teto bibliotekos Rankraščių skyrius, F 306–168, lap. 90, 91, 94, 95, 113, 116.

mokslinio tyrimo instituto inžinierė Julija Taknova, Šiaulių dailininkas Gerardas Bagdonavičius ir Šiaulių pedagoginio instituto docentas Vytenis Rimkus. Draugijos veiklos ataskaitoje pateikta įvairių, akivaizdžiai tam laikotarpiui pernelyg sureikšmintų duomenų, tačiau mes paminėsime tik tai, kas aktualu tyrimui: Lietuvos televizija sukūrė ir parodė L. Panavo asmeninei bibliotekai skirtą laidą. Matyt, darbininko biblioteka ir jos savininkas buvo įvertinti labai gerai, nes prezidiumas parengė prašymą Sąjunginės draugijos centrinei valdybai L. Panavą apdovanoti ženkleliu „Knygos mėgėjų draugijos aktyvistas“, o kitus keturis laureatus žemesniu lygiu – garbės raštais ir knygų bibliotekėlėmis. Protokoluose nėra nurodyta, ar šiuos apdovanojimus Maskva skyrė. Nepaisant to, archyvinė medžiaga patvirtina aktyvų knygrišio dalyvavimą Savanoriškos knygos mėgėjų draugijos veikloje dviem lygiais – pirminės ir rajoninės organizacijos bei asmeninės bibliotekos viešinimo kampanijoje. Tiesa, pastaroji turėjo ir neigiamų pasekmių. Našlės žodžiais, vyras guodėsi, kad dėl pernelyg aktyvaus viešinimo prarado knygų, todėl jų skolinimo atsisakė. Turint daugiau sukauptų žinių, manytina kiek kitaip: greičiausiai iš klaidų pasimokė ir tapo tik atsargesnis. Sesuo Stanislava Rakštelienė paliudijo, kad brolis nebuvo uždaras ir bibliotekos neslapstė. Jis mėgo savo knygas rodyti, aiškinti, pasakoti apie jas, skolinti kitiems žmonėms, ypač gerai pažįstamiems. Matyt, knygų skolinimą laikė savaime suprantamu ir priimtiniu dalyku. Atkreipus dėmesį į minėtąją televizijos laidą, jos įrašo dabartiniame Lietuvos radijo ir televizijos archyve ieškota, bet nerasta.

Studijos autorius gali paliudyti, kad Leonas lankė ir Martyno Mažvydo knygos bičiulių klubo posėdžius. Manytina, kad į šį knygos istorijos pažinimą ir knygos kultūrą ugdžiusį sambūrį, ypač veiklą doc. Vlodo Žuko vadovavimo metais, nukreipė išvalgesni Savanoriškos knygos mėgėjų draugijos valdybos nariai. Greičiausiai L. Panavas klube buvo neaktyvus, jis neminimas nei posėdžių protokoluose, nei klubo nario istoriko Romualdo Šalūgos pateiktame 1982 metų sąrašė²⁵, nei Vilniaus universiteto studentės Vilijos Kasparaitytės 1986 metais parengtame klubo gyvavimo laikų suvestiniame narių sąrašė²⁶. Akivaizdu, kad jis posėdžiuose dalyvavo kaip laisvasis lankytojas, ką patvirtintų ir užrašų pastaba ties knygų viršelių eskizais: 1985.VIII.17. *Klube*. (žr. 131 įrašą). Kai Sąjūdžio pakilimo epochoje nutrūkusi klubo veikla buvo atnaujinta 1993 metų gruodį, iniciatorių kvietimu Leonas vėl pasirodė posėdžiuose. Priežastis, kaip nurodė nario anketoje, buvo pakelti savo žinių lygį bibliofilijos srityje. Be to, siūlė, kad *klubo nariai ateityje bendrautų daug artimiau, negu kad kaip dabar tik oficialiai [bendrauja]* (žr. priedą). Tuo metu svarbiausi jo paties pomėgiai buvo knygų restauravimas, įrišimas ir skaitymas. Esamos galimybės akivaizdžiai Leono netenkino, klubui

linkstant į kryptingesnę bibliofilinę veiklą, jame ilgai neužtruko. Paskutinė žinia klubo protokoluose įrašyta 1999 m. sausio 6 d. Tada šešetas jo narių, tarp jų ir L. Panavas, kaip ilgą laiką nemokantys mokesčio, visuotinio susirinkimo balsavimu priimtu sprendimu buvo išbraukti iš narių sąrašo²⁷. Remdamasis pirmininko pareiga ir sena pažintimi jį grįžti skatino šių eilučių autorius, tačiau veltui. L. Panavo ryšį su mažvydiečiais taip pat primena anksčiau nurodytos Vlado Žuko ir Vytauto Merkio dedikacijos, įrašytos jų knygose.

KNYGRIŠYSTĖ

PRADŽIA. Leono Panavo, vienišiaus knygrišio, knygrišystės mokinio ir meistro, darbų stažą sudarė maždaug dvidešimt penkerių metų – amžiaus ketvirčio patirtis. Remdamiesi gyvenamąja, profesine ir intensyvios saviugdos aplinka ją sąlyginai vadintume individualiąja knygrišystės mokykla. Posūkio į knygrišystę svarbiausioji priežastis ir tikroji data nėra žinoma, tai galima numanyti tik remiantis šalutinėmis aplinkybėmis ir išvestinėmis prielaidomis. Šių eilučių autoriaus įsitikinimu, ieškant sprendimo būtų pravartu atidą kreipti į Lietuvos TSR savanoriškos knygos bičiulių draugijos valdybos prezidiumo 1983 m. posėdžių medžiagą, fiksuojančią geriausių asmeninių bibliotekų apžiūros renginius. Jų metu Vilniaus knygų mėgėjams buvo skaitomos paskaitos „Asmeninė biblioteka“, „Skaitytojas. Kas jis?“, „Patarimai knygos draugams“ ir „Kaip įrišti knygą“²⁸. Šalies televizijos laida ir sąjunginis apdovanojimas galėjo žadinti Leono ambicijas, o metalo apdirbėjo profesionalumas kūrė prielaidas jas realizuoti naujoje, jam gana gerai suvokiamoje taikomiosios veiklos srityje. Našlė Ona Panavienė gerai pamena, kad knygrišystė prasidėjo jau gyvenant trijų kambarių bute Viršuliškių gatvėje ir auginant pradinę mokyklą lankančius vaikus. Iki Viršuliškių Leonas knygrišystėje tikrai neužsiiminėjęs. Gana patikimas šaltinis yra buvusios Panavų marčios Daivos (po ankstyvos vyro mirties

25 *Mažvydo klubas*: Mažvydo knygos bičiulių klubo pėdsakais. Vilnius, 2010, p. 37–39.

26 KASPARAITYTĖ, Vilija. *Vilniaus Mažvydo klubo bibliofilinė veikla*: diplominis darbas; mokslinis vadovas doc. Domas Kaunas. Vilniaus Darbo raudonosios vėliavos ir Tautų draugystės ordinų valstybinis V. Kapsuko universitetas, Istorijos fakultetas, Bibliotekininkystės katedra. Vilnius, 1986, lap. 53–56.

27 *Martyno Mažvydo bibliofilų klubo narių visuotinio susirinkimo 1999 m. vasario 3 d. protokolas*.

Martyno Mažvydo bibliofilų klubo veiklos dokumentacijos archyvas, protokolų sąsiuvinis. Bylos nesudarytos, signatūros nesuteiktos.

28 *Lietuvos TSR savanoriškos knygos bičiulių draugijos valdybos pirmininko pavaduotojo Jono Žurausko informacija apie draugijos dalyvavimą geriausių asmeninių bibliotekų apžiūroje. Priedas prie prezidiumo 1983 m. lapkričio 14 d. posėdžio protokolo Nr. 5 (26)*. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, F 306–168, lap. 94.

ištekėjusios už Kęstučio Staniulio) liudijimas. Po santuokos ji 1992–1994 m. gyveno uošvių bute ir gerai pamena šeimos pokalbius bei kartą pasakytus anytos žodžius: vyras knygrišystę pradėjo būdamas keturiasdešimties (užrašyta 2016 01 17). Taigi, jos pradžia gali būti siejama su 1983 metais. Pirmąsias žinias įgijęs lankydamas trumpalaikius kursus kažkokioje knygrišykoje, greičiausiai Žvėryne. Ji galėjusi priklausyti tarybmečių gerai žinomų buitinių paslaugų kombinatų kategorijai. Į tuos kursus Leonas ejęs gal mėnesį, gal tik kelis kartus. Būta ir rimtesnių paskatų. Kauno antikvaras Vidmantas Staniulis yra užfiksavęs keletą paties knygrišio liudijimų²⁹. Esą amato abėcėlės mokėsis ardydamas ir tirdamas įrišų konstrukciją, konsultavosi su patyrusiais meistras, iš jų gavo žinių ir apie naudojamas medžiagas. Pirmoji Leono įrišta knyga buvusi Mikalojaus Katkaus *Balanos gadynė* (1931). Šios knygos knygrišio įrišų rinkinyje nerasta, matyt, darbo kokybė meistro netenkino.

Leono knygrišystės ištakas taip pat nušviečia įrišų rinkinyje išlikęs mokomasis leidinys *Knygą įrišti gali kiekvienas* (*Переплести книгу может каждый*; Москва, 1976; žr. katalogo 131 įrašą). Jo pabaigoje įrištas knygrišio gyvenimo ir darbų tyrėjui svarbus priedas: žalio kartono lakštas ir 18 languotų sąsiuvinio lapų. Iš jų 17 puslapių pripildyti pastabų apie viršelių odos apdailą, išpaudų klišių gamybą, folijos naudojimo ypatumus ir viršelių eskizais, iš kurių 16 yra spalvinti. Mūsų tyrimui ypač reikšmingos dviejų pastabų datos: 1985.VIII.17 ir 1985.VIII.31. Vadinas, 1985 metų vasarą Leonas buvo jau ne naujokas.

PROFESINIS TOBULĖJIMAS. Leonas nuolat ieškojo galimybių pasitobulinti. Komandiruotės metu Charkove bendravo su čionykštės eksperimentinės spaustuvės inžinieriumi Igoriu Aleksandrovičiumi, namuose turėjusiu knygų įrišimo priemonės ir knygas įrišdavusiu savo malonumui. Jis tikrai galėjo nepašyktėti patarimų ir teigiamų paskatų. Leonas susipažino su Vilniaus universiteto bibliotekos knygrišystės meistras restauratoriais Rimu Supranavičiumi ir Sigitu Tamuliu. Pats sužinojo adresą, telefoną ir juos aplankė. R. Supranavičius gerai pamena pirmojo susitikimo akimirką: *Mane nustebino vienas dalykas: atėjo žmogus, gerokai vyresnis už mus, atėjo į senąsias universiteto patalpas (restauravimo dirbtuves). Jis atsistojo, atsikvėpė ir tyli, po to sako: „Ačiū Dievui, nors į senatvę pamačiau tikras knygrišystės dirbtuves“. Jis taip mus sujaukino. Mums atrodė savaime suprantama, kad čia yra dirbtuvės. Po to Panavas pasakojo, ką jis veikia* (užrašyta 2016 02 03). Leonas restauratorius lankydavo ir vėliau, kalbėdavosi, 2003 metais įsteigus Vilniaus knygrišių gildiją, knygrišiai susitikdavo įvairiuose miesto renginiuose, kuriuose demonstruodavo amato pasiekimus ir galimybes. L. Panavas atsinešdavo savo darbų ir prašydavo profesionaliai įvertinti. Įrišų estetikos ir medžiagų pažinimo galimybių teikė

bendravimas su klientais. Autorius gali paliudyti, kad Leonas buvo įgudęs bendrauti su klientu ir užduoti esminius klausimus. Iš daugelio jų girdėjo pageidavimus, prašymus ir net perspėjimus vengti naujų medžiagų invazijos perrišant senąsias knygas, neapipjauti blokų arba, priešingai, esant būtinumui juos apipjauti, kuo ir kaip dažyti, kaip restauruoti lapų įplėšimus ir suirusius viršelius, išsaugoti spaustuvinius viršelius, originalias nugarėles įklijuoti į perrištas knygas. Nuolat buvo tariamasi dėl odų rūšies, spalvos, marmuruoto popieriaus, priešlapių parinkimo.

Profesinio patyrimo Leonas įgijo ne tik prie įrišų darbo stalo. Knygrišys stebėjo įrišų parodas Vilniuje ir kitur, bloknotuose piešė viršelių kompozicijos schemas ir ornamentus (knygų dėklo piešinio nuoroda: *Matytas Rygoj*; nugarėlės ryšių eskizas paliudytas pastaba: *Iš estų parodos. 1990.V.19.*), turėjo galimybių bendrauti su dailininku ir bibliofilu Kaziu Varneliu, palikusiu Leono užrašuose savo ranka spalvintą įrišo projektą (žr. katalogo 153 įrašą)³⁰. Knygotyrininkė Alma Braziūnienė, išsamiai tyrusi K. Varnelio asmeninę biblioteką, joje rado apie 30 Leono įrištų knygų ir užfiksavo savininko atsiliepimų³¹. Jis buvo patenkintas knygrišio darbais. Kai kuriuos knygų apdarus laikė meistriškais ir eksponavo savo bibliotekos lankytojams greta šiuolaikinių lietuvių dailininkų knygų. Toks K. Varnelio sprendimas ir atsiliepiamai yra labai aukštas L. Panavo meistriškumo įvertinimas. Žinoma, pasitaikė ir nesėkmių. Jos dvejopos. Vienos, kaip liudija buvusių klientų apklausa, kilo dėl užsakovų netiksliai perteiktų pageidavimų ir meistro priimtų sprendimų, kitos – dėl sudėtingesnių aplinkybių: nežinia kokiomis aplinkybėmis prarastos iliustracijos, įrišuose sukeisti lankai, vietoje trūkstančių lapų įrištos knygos kitos laidos lapų kopijos ir kt. Mano įsitikinimu, pastarosios nesėkmės susijusios su paskutiniais, pasiligojimo ir agonijos paženklintais meistro gyvenimo metais. Tačiau tai nenubraukia jo kaip meistro vardo ir įrišų paveldo vertės. Leono kvalifikacija bibliofilinės knygos kultūros puoselėtojų buvo pripažinta, jis laikytas patikimu ir nebrangininku. Jam buvo mokama nesiderant, tiek, kiek Leonas paprašydavo. Ne vienas apklaustas klientas patvirtino, kad meistras darbų atlikdavo daugiau, nei buvo sutarta dėl atlygio. Pagal naudojamas medžiagas, įrišų kokybę ir sugaištą laiką jis teisėtai galėjo pretenduoti į gerokai didesnę atlygį ir bet kuris save gerbiaus užsakovas su tuo be išlygų būtų sutikęs. G. Nausėdos žodžiais, taip elgtis galėjo

29 *Diagnozė: bibliofilija*: esė, straipsniai. Aut. ir sudaryt. Vidmantas Staniulis. Kaunas, 2010, p. 93–94.

30 Daugiau žr.: TAUKINAITYTĖ-NARBUTIENĖ, Rūta. Leono Panavo knygų įrišai taikomosios ir

meninės knygrišystės požiūriu. *Knygotyra*, 2017, t. 68, p. 234.

31 BRAZIŪNIENĖ, Alma. *Bibliofilija kaip asmenybės raiška*: Kazio Varnelio biblioteka. [Vilnius, 2008], p. 231.

tik labai knygas mylintis žmogus, o knygrišystė greičiausiai buvo širdžiai mielas užsiėmimas, kuris suteikdavo progą bendrauti su jam įdomiais žmonėmis. Knygrišystė jis užsiiminėdavo net ir turėdamas kitų darbų (užrašyta 2015 12 29).

PAGALBINĖS PRIEMONĖS. Vis labiau tolstant knygrišio mirties diena, kai kieno mintijimuose išnyra pastebėjimų, kad Leonui trūko literatūros ir kitokių pagalbinių profesijos priemonių. Tačiau jo asmeninė biblioteka šio spėjimo nepatvirtina. Knygrišys neturėjo kompiuterio ir juo nesinaudojo, bet jo istorinės, žinyninės ir taikomosios literatūros lentyna buvo gana imli. Remdamasis bendravimu, šį polinkį yra pastebėjęs ir G. Nausėda: *Leonas ypač mėgdavo knygas, kurios buvo skirtos rašto istorijai, šriftams, įrišimui, t. y. klausimams, kurie buvo profesiniu požiūriu jam įdomūs* (užrašyta 2015 12 29). Visų tokių knygų rinkinį galima pavadinti talpiu pavadinimu „Knygos apie knygas“, o kad atskleistume jo sudėtį, pagal paskirties požymį tokias knygas ir tęstinius leidinius sudėliosime į skyrius: 1) pažintinė literatūra, 2) bibliofilijos literatūra, 3) aukcionų katalogai, 4) knygrišystės vadovai, 5) šriftų ir ornamentų albumai, 6) restauravimo metodikos leidiniai. Iš viso šiame rinkinyje yra 27 tokie leidiniai. Jie gana tiksliai parodo knygrišio lavinimosi interesus, šaltinius ir kvalifikaciją.

Pažintinei literatūrai skirtinos istorinio turinio, knygos gimimą, struktūrą, anatomiją ir raišką apibūdinančios knygos. Viena iš tokių, universaliausio turinio, buvo poligrafijos specialisto docento Viliaus Užtupo knygos istorijos, mokslo ir leidybos profesijos populiarinimo veikalėlis *Nuo autoriaus iki skaitytojo* (Vilnius, 1980). Jame knyga vaizduojama kaip žmonijos pažangos lėmėja. Turinio akcentai siejami su knygos atsiradimu, leidybos ir gamybos procesais, skaitytojo aplinka. Knygos turinio vertę padidino iliustracijos ir knygotyros terminų žodynėlis. Deja, leidinio spaudos kokybė gerokai prasilenkė su jo paskirtimi. L. Panavo bibliotekai labai tiko neįtikėtino populiarumo sulaukusi Vilniaus universiteto docentės Genovaitės Raguotienės knyga *Šimtas knygos mįslių* (Vilnius, 1981). Ji buvo iš antrosios laidos, išspausdintos net 45 000 egzempliorių tiražu. Tai savotiškas knygos katekizmas, klausimų ir atsakymų forma kalbantis apie jos kilmę ir gyvenimą tarp žmonių bei žmonių poveikį jai. Knyga plataus akiračio, turininga, vaizdi, parašyta gera kalba, bet, gaila, sugadinta gėdingai prastos iliustracijų spaudos. Knygotyrai atstovautų Vilniaus universiteto profesorių Levo Vladimirovo mokslo apybraiža *Ivanas Fiodorovas kultūros raidoje, 1583–1983* (Vilnius, 1983) ir Vlado Žuko darbų rinkinys *Lietuvių knygotyros bruožai* (Vilnius, 1989). Pirmojoje pirmą kartą lietuvių kalba Fiodorovas gana išsamiai apibūdintas kaip ankstyvasis Maskvos Rusios, Ukrainos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudos veikėjas ir švietėjas, atskleisti jo darbo kari-

nių ir tikybinių kovų sąlygomis ypatumai. Autorius įvairiais požiūriais įvertino svarbiausius spaustuvinininko leidinius ir visą jo palikimą, taip pat pabrėžė, kokios fiodorovianos spragos dar laukia tyrėjų. L. Vladimirovo knyga buvo nedidelės apimties, galbūt dėl to pats autorius ją vadino tik apžvalga. V. Žuko knyga leidybos metrikeje įvardyta kaip monografija, tačiau iš tikro tai yra mokslinių straipsnių ir studijų teminis rinkinys. L. Panavui ji galėjo būti pravarti kaip žinių apie lietuvių knygotyros pradmenis ir pirmuosius apibendrinimų bandymus bei jų autorius šaltinis. Knygos vertę pakėlė gerame popieriuje kokybiškai išspausdintas didelis iliustracijų (68) tarpas ir politinio atšilimo laikotarpiu pirmą kartą nuo atgyvenusios ideologinės invazijos išsilaisvinusi mokslo kalba. Gal kiek sąlyginai šiam knygų skyriui priklausytų Vilniaus dailės akademijos darbų serijos 25-uoju tomu išleistas mokslinių straipsnių rinkinys *Paveikslas ir knyga: LDK dailės tyrimai ir šaltiniai* (Vilnius, 2002). Skelbiamų darbų temos skaitytų labai angažuojančios: mažai tirtos arba iš viso netirtos, originalios, gausiai iliustruotos spaudos leidinių reprodukcijomis ir sakralinio meno nuotraukomis. Iliustracijų kokybei ir informatyvumui svarbos suteikė didelis leidinio formatas ir kreidinis popierius. Leonas savo egzempliorių esmingai sureikšmino įrišdamas į tamsiai rudą faktūruotą odą su antraštinių duomenų įspaudais viršutiniame viršelyje ir nugarėlėje bei aklaiais ornamentais apatiniame viršelyje. Tai vienas profesionaliausių jo įrišų, galįs reprezentuoti visą įrišų paveldo rinkinį.

Bibliofilijos literatūros porinkinį Leonui nebuvo iš ko sudaryti: jos tiesiog trūko. Žinomos bibliotekininės Stefos Kirlytės patarimų knygelė *Tavo biblioteka* (Vilnius, 1982) parašyta tuo laiku, kad L. Panavas veikė ir siekė laimėjimų Lietuvos TSR savanoriškoje knygos bičiulių draugijoje. Knygelė jos vardu ir išleista. Ji neprasta. Jau pirmuosiuose leidinio puslapiuose sovietinės dvasios draugijai nebūdinga kalba rašoma apie bibliofiliją ir bibliofilus, cituojamas Anatole'is France'as ir Vladas Žukas, kūrybingai atiduodama šiokia tokia duoklė „Tarybinei šaliai – bibliofilų šaliai“ bei užsimenama apie marksistinės ir kitokios politinės literatūros poreikį šeimos bibliotekai, tačiau toliau jau esmingai mokoma tokios bibliotekos organizacijos ir tvarkybos. Leonui galėjo itin praversti skirsniai apie knygų priežiūrą ir skaitymo metodiką, tačiau katalogavimu greičiausiai nesidomėta. Matyt, dėl to nesudarinėjo ir asmeninės bibliotekos katalogo arba bent inventorinio sąrašo. Leidinio pabaigoje įdėta rekomenduojamos literatūros sąrašė nurodyta kai kurių mūsų jau minėtų „knygų apie knygas“. Domo Kauno knyga *Donelaičio žemės knygiai: bibliofilijos apybraižos* (Vilnius, 1993) vedė gotikinės raidės kultūros link. Galima spėti, kad Leonui ji buvo pirmoji pažintis su Mažosios Lietuvos lietuvių knygų pasauliu.

Antraštiniame lape įrašyta dedikacija *Gerb. Leonui Panavui linkėdamas geros kloties bibliofilijos keliuose. Nuoširdžiai – autorius D. Kaunas. 1994. II. 2. prime-na susitikimo aplinkybes. Jis įvyko Martyno Mažvydo bibliofilų klube. Rusijos bibliofilų organizacijos nario Viktoro Kisliuko kuklus leidinys *Mano bibliofilinis vainikas* (Кислюк, Виктор. *Библиофильский мой венец*; Рига, Челябинск, 2001) – retoko žanro. Jame paskelbti žinomiems rusų bibliofilams dedikuoti eiliuoti kupletai, iliustracijoms panaudoti daugiausia bibliofilų ekslibrisai, grupinės bibliofilų nuotraukos, Sankt Peterburgo vaizdas. Brošiūruota knyga minkštais viršeliais prastos spaudos ir apipavidalinimo, bet, jei vertintume Rusijos mastu, paženklinta ypatingo retumo: tiražas tebuvo vos 99 egzemplioriai. Sprendžiant iš antspaudo *Asmeninė biblioteka GT* antraštiniame lape, ji priklausė Martyno Mažvydo bibliofilų klubo nariui inžinieriui Gintautui Trumpiui, bet pasiteiravus, kokiomis aplinkybėmis pateko į Leono biblioteką, to buvęs savininkas neprisiminė.*

Aukcionų katalogai yra bibliofilų asmeninių bibliotekų kūrybos finalo rezultatas. L. Panavas savo bibliotekoje turėjo keturis europinių aukcionų sostinių katalogus: Londono ir Paryžiaus. Jie visi leisti beveik A4 formato dydžiu, nuo 116 iki 230 puslapių, išspausdinti kreidiniame popieriuje ir iliustruoti spalvotų vaizdų iš vertingiausių lotų reprodukcijomis. Iliustracijų kokybė labai aukšta. Abu angliškieji katalogai išleisti Christie's aukciono Londone 1992 ir 2004 metais ir yra kiek panašių pavadinimų: 1992 metų – *Vertingos kelionių ir gamtos istorijos knygos* (*Valuable Travel and Natural History Books*; 392 lotų aprašai), 2004 metų – *Vertingos spausdintinės knygos ir rankraščiai, apimant ir gamtos istoriją* (*Valuable Printed Books and Manuscripts, including Natural History*; 190 lotų aprašai). Lotų sąrašai sudaryti mišriai: pagal rinkinių savininkų pavardes arba temą, į priekį iškeliant rankraščius. Pirmajame kataloge kainos nurodytos svarais, antrajame – svarais, JAV doleriais ir eurais. Mažiausia pradinė kaina siekė 250, didžiausia – 50 000 svarų. Prancūziškieji katalogai išleisti skirtingų aukcionierių: 1998 metų *Knygos ir autografa* (*Livres et Autographes*; 160 lotų aprašų) – M'és Laurin-Guilloux-Buffetaud bendrovės, 2004 metų *Roberto Moureau ir Micheline'ės de Bellefroid literatūros bibliotekos* (*Bibliothèque littéraire Robert Moureau et Micheline de Bellefroid*; 930 lotų) – Pierre'o Berge bendrovės. Lyginant su angliškaisiais, prancūziškieji katalogai mažiau iliustruoti, bet aprašai išsamiesni ir juose reprodukuota daug meniškų knygų įrišų, sukurtų žymių prancūzų meistrų. Brangiausiai (400 000 frankų) įkainota knyga – Tolimuosiuose Rytuose dirbusio prancūzų gydytojo, rašytojo ir vertėjo Joseph'o Charles'o Mardrus'o *Princesės Boudour istorija* (*Histoire de la Princesse Boudour*; 1926). Tokią kainą lėmė erotinis turinys, subtilios François'o Louis'o Schmiedo iliustracijos,

išskirtinė japoniško popieriaus kokybė ir vos 20 egzempliorių tiražas. Kataloge (1998, 110 įrašas), be egzemplioriaus aprašo, išspausdinta originalaus įrišo, vienos iliustracijos nuotrauka ir dailininko autografas. Ranka darytame priede patvirtinama, kad šis egzempliorius yra paties iliustratoriaus ir su tik jam sukurtomis užsklandomis bei geresnės kokybės nei kitų egzempliorių iliustracijomis. Katalogai Leonui, be abejonės, buvo svarbūs dėl įrišų iliustracijų. Jeigu jas palygintume su jo paties įrišų rinkiniu, galbūt rastume kai kurių elementų pakartojimų. Atsakymo, kada ir iš kur Leonas katalogus įsigijo, nežinome. Jei spėtume, tai akys kryptų į Kazį Varnelį, nes Lietuvoje niekas kitas, be jo, su Londono ir Paryžiaus aukcionais reikalų iki 2004 metų neturėjo. Galbūt dailininkas katalogais atsilygino už knygrišio darbą arba juos padovanojo iš dėkingumo.

Knygrišystės vadovų paskirtį visiškai tenkina aštuonios knygos. Lietuviškų knygrišystės vadovėlių išleista jau Lietuvos Respublikos pirmosios nepriklausomybės laikais, bet jų L. Panavo bibliotekoje nerasta. Jų porinkiniui pradžia davė jau minėto Viliaus Užtupo savamoksliams skirtas namudinės knygrišystės patarimų leidinys *Kaip įrišti knygą* (Vilnius, 1983). Galėtume nedaug apsirikdami teigti, kad paskata jai pasirodyti buvo išleidimo metais vykusį sąjunginė asmeninių bibliotekų apžiūra. Kukliame leidinyje popieriniais viršeliais teikti praktiniai patarimai pradedančiam knygrišiui. Jame daugiausia kalbama apie knygrišystės įrankius, įrišimo medžiagas, išsamiausiai aptariamas knygos bloko formavimas, kietviršių gamyba, įrišimo būdai, kitų su įrišais susijusių gaminių (dokumentų bylų, albumų, bloknotų, biuvarų) darymas. Kiekviena tema buvo papildyta dalykiškais piešiniais (iš viso 115) ir, kaip pastebima autoriaus pratarmėje, atskleista aktyviai bendradarbiaujant su knygrišiais praktikais. Gali būti, kad šis vos 20 kapeikų kainavęs leidinys Leonui padarė poveikį apsisprendžiant išbandyti knygrišio amatą. Patarimų temą pratęsė ir papildė estų odos specialistų parengtas vadovas *Meninių odos dirbinių technologija*, pirma iš estų kalbos išverstas į rusų, o iš jos ir į lietuvių kalbą (Vilnius, 1993; katalogo 122 įrašas). Jame aptariami instrumentai ir dirbtuvės, mokoma įvairių odos dekoravimo būdų ir knygrišystės. Knygos informatyvumas padidintas estų knygų įrišimo meno iliustracijų gerame popieriuje įterptiniu bloku, darbo įrankių ir proceso vaizdumo piešiniais tekste. Tai, kad šis vadovas Leonui buvo itin svarbus, liudija jo meniškumu grįstas įrišas odoje ir net du nuosavybės ženklai: savadarbis ekslibrisas ir supereklibrisas. Kauniškio žurnalisto tyrėjo Leono Gudaičio parengtas lietuviškosios knygrišystės klasikos reprezentacinis leidinys *Tadas Lomsargis. Biografija, kūriniai, dokumentai, laiškai, užrašai* (Vilnius, 1995) galėjo žadinti Leono kūrybinių polėkių vaizdinius ir atsidavimo tobulam amatui prasmę. Knyga jį tikriausiai kreipė ieškoti profesinių naujovių ir sprendimų.

Palyginus įrišus matyti, kad L. Panavas galbūt panaudojo kai kuriuos pirmtako viršelių vaizdinio komponavimo būdus. Iš anglų kalbos verstas Angelos James knygrišystės elementorius *Rankų darbo knygos. Priemonės, įrišimo būdai, idėjos* (Vilnius, 2011) greičiausiai yra paskutinė arba viena iš paskutinių Leono įsi-gytų, galbūt ir dovanų gautų knygų. Joje anglų knygrišė propaguoja dailininko knygos kategorijos vienetinių (ne spausdintinių) egzempliorių kūrybą. Leidinio turinys trijų dalių: pirmojoje aptariami įrankiai ir įrišimo būdai, antrojoje mo-koma knygų darymo, trečiojoje pateikiama meniškiausių įrišų, jau patekusių į kolekcijas, paveikslų. Autorė noriai dalijasi patyrimo džiaugsmu ir idėjomis, be apsimetimo viliodama skaitytojus *gilintis į šį nuostabų amatą* (p. 4). Jungtinėje Karalystėje 2000 metais išėjusios knygos lietuviškoji laida išspausdinta dideliu, nestandartiniu kvadratinio formatu, aukštos kokybės popieriuje, gausiai iliust-ruota, bet, kaip ir dera elementoriui, ne per storiausia: turi tik 80 puslapių.

Neabejotina, kad lietuviškos knygrišystės literatūros Leonui buvo per maža. Ypač parankūs buvo leidiniai rusų kalba, nes ją gerai mokėjo, kita vertus, jų dau-giau ir leista. Knygrišio bibliotekoje rasti trys rusiški amato vadovai. Seniausias ir vertingiausias, galįs papuošti bet kurią knygų apie knygas kolekciją, buvo jau minėta P. A. Fiodorovo pagal XIX amžiaus prancūzų autorių darbus sudaryta mokomoji knyga *Namų knygrišys (Домашний переплетчикъ. Практическое руководство къ переплетному мастерству для любителей и самообученія. Составиль по Adam, Bosquet, Lenormand и друг. Техн. П. А. Федоровъ. С.-Пе-тербургъ, 1898)*. Įvade autorius pabrėžė: paprastam įrišui didelių pastangų nereikia, bet jį padaryti gražų ir elegantišką – tai jau menas (p. III). Šį teiginį Fiodorovas pagrindė daugiau kaip 200 puslapių turinčiu praktiniu mokymu su 165 preciziškai atliktais grafniais piešiniais tekste. Tokius piešinius daž-niausiai randame senosiose Europos šalių enciklopedijose. Turinys dalykiškas ir didaktiškas. Knyga sudaryta iš dešimties nuosekliai išdėstytų skyrių: „Bro-šiūravimas“, „Įrišų medžiagos“, „Paprasti įrišai“, „Elegantiški įrišai“, „Įrišo vir-šeliai“, „Kai kurių įrišų ypatumai“, „Viršelių apdaila“, „Įspaudų darymas (rus. *тиснение*) ir auksavimas“, „Papildomi knygrišio darbai“ ir „Knygų restauravi-mas (rus. *исправление*), valymas ir saugojimas“. Kiekvienas skyrius pradedamas ornamentuota atsklandos juosta. Palyginę su šiuolaikiniais rusų knygrišystės vadovais, pastebėtume terminijos skirtumų, tačiau kalba sklandi, dalykiška ir aiški. Šiuo požiūriu vien skyrius „Elegantiški įrišai“ toli pranoksta visus kitus Leono bibliotekos knygrišystės vadovus. Matyt, neatsitiktinai ir knygos nuosa-vybė įženklinta dailininko V. P. Jakšto sukurtu parodiniu ekslibrisu.

Kiti du rusiškieji knygrišystės vadovai parašyti Nikolajaus N. Mazoko ta-rybmečiu. Jų pavadinimai nevienodi, tačiau leidykla (maskviškė „Knyga“) ir

paskirtis ta pati: suteikti bendrųjų knygrišystės žinių ir taikomųjų amato gebėjimų knygų mėgėjams, bibliotekų ir knygrišyklų, akivaizdžiai buitinių paslaugų sferos, darbuotojams ir profesionaliems specialistams. Mokomasis leidinys *Knygą įrišti gali kiekvienas (Переплести книгу может каждый; 1976)*, kaip nurodyta pratarmėje, yra antrosios papildytos laidos, motyvuotos neseniai įkurtos sąjunginės Knygos bičiulių draugijos. Jo turinys glaustas, pirmiausia skirtas platesnio visuomenės sluoksnio knygoms mėgėjams, net ir pradedantiejiems knygrišystę. Dalykas išdėstytas penkiomis temomis aiškinamąja kalba ir iliustruotas raiškiais grafiniais piešiniais, stiliumi panašiais į piešinius minėtajame P. A. Fiodorovo vadovėlyje, pabaigoje įdėtas poros puslapių profesinių terminų žodynėlis. Šios knygos reikšmę L. Panavui patvirtina įklijuotas V. P. Jakšto ekslibrisas (signetas JV516) ir supereklibrisas LP odos viršelyje. Antrasis N. Mazoko vadovas *Knyga turi gyvuoti ilgai (Книга должна жить долго: как самому переплести и отреставрировать книгу; 1985)* apimtimi ir kokybe gerokai pranoksta pirmąją, tik antraštei panaudotas jos paskutinės temos pavadinimas. Nors jis išleistas su sąjunginės Knygos bičiulių draugijos nuoroda ir šiai organizacijai būdingu 120 000 egzempliorių tiražu (ankstesnis buvo 55 000), tačiau būsimasis vartotojas akivaizdžiai suvokiamas nepalyginti profesionalėnis. Knygos turinys atskleistas dešimtyje numeruotų skyrių, iliustruotas 140 grafinių piešinių, prieduose pateikti klijų receptai, įrištų tipų apibrėžimai su kiekvieno schemos brėžiniu ir šiek tiek papildytas terminų žodynėlis. Pažymėtina tokios literatūros naujovė: glausta knygos istorijos apžvalga pirmojo skyriaus pradžioje. Sprendžiant iš autoriaus pratarmės, vadovas rengtas siekiant apibūdinti ne tik įprastinius knygrišystės darbus, bet ir įsigilinti į sudėtingesnius procesus, knygų įrištų ir popieriaus restauravimą. Dėstymas rutuliotas remiantis didžiųjų bibliotekų restauravimo dirbtuvių patirtimi griežtai paisant knygų defektų šalinimo ir restauravimo technologijos. Sprendžiant iš dėvėjimo pėdsakų, Leono bibliotekos egzempliorius buvo paklausus, tačiau nei nuosavybės ženklų, nei meistro rankos įrišo nesulaukė. Ne lietuvių kalba publikuotos knygrišystės literatūros aptarimą netikėtai tenka užbaigti Jaroslavo Doležalo vadovėlio čekų kalba *Knygų įrišai (Vazby knih) trečiosios laidos (Praha, 1987)* egzemplioriumi. Sprendžiant iš apatiniame priešlapyje esančio kainos antspaudo, jį Leonas greičiausiai pirko vilniškiame užsienio literatūros knygyne „Draugystė“. Knyga išspausdinta 10 000 egzempliorių tiražu, 164 puslapių, iliustruota, spaustuviniu būdu įrišta į celofanuotus kartono viršelius. Trumpoje anotacijoje pažymėta, kad vadovėlis skirtas ne tik knygoms mėgėjams ir ypač knygrišiams, bet ir savamoksliams bei kaip politechninio lavinimo dalyvių pagalbiniė priemonė. Ją rengiant naudotos literatūros

nedideliame sąrašė vyrauja publikacijos vokiečių kalba. Iliustracijos nespalvotos, prastokos kokybės, bet vaizdžios. Jos sukurtos originaliu būdu: stambiu planu fotografuojant specialisto rankas, atliekančias būdingas knygrišytės darbų operacijas. Dėl to Leonui, nemokančiam čekų kalbos, ir tokia knyga praverė. Taip pat kyla mintis, kad ji galėjo asocijuotis su Tadu Lomsargiu. Iš anksčiau minėtos knygos jis žinojo apie lietuvių meninės knygrišytės profesionalo studijas Prahėje. Peržiūrėdami Leono biblioteką, dėmesį dar atkreipėme į Vokietijoje išleistą Gottholdo Ephraimo Lessingo eilių rinkinį *Gražuolė iš nugaros* (*Die Schöne von hinten*; Berlin, 1985), iliustruotą žymiausio XVIII amžiaus vokiečių vario raižytojo Danieliaus Chodowieckio iliustracijų reprodukcijomis. Tai aukštosios bibliofilinės kultūros leidinys: mažo formato, subtilios spaudos, su kartono dėklu, jis ir viršeliai dengti specialiai gamintu marmuruotu popieriumi. Apipavidalinimą sukūrė Leipcigo profesorius Horstas Erichas Wolteris. Mačius Leono užrašuose užfiksuotus knygų dėklų eskizus, neperlenkiant galima spėti, kad vokiečių leidinys jam buvo sektina mokymo priemonė: įrišo su dėklu pavyzdys. Minėtojo „Draugystės“ knygyno prekybos žymės nurodo knygos įsigijimo šaltinį ir būdą.

Šriftų ir ornamentų albumų poreikį didino nuolatinis knygų įrišų išpaudams naudojamų lotyniškų, kirilikos (ypač seniesiems stačiatikių leidiniams) ir gotikinių šriftų stygius. Susirūpinimą jais gali patvirtinti kiekvienas su knygrišiu bendravęs klientas ir bibliofilas. Leono bibliotekoje užtinkami du šriftų albumai. Abu aktyviai buvo naudojami: įvilkti į savadarbius aplankus, sumurkšlintais lapais, pratrintais viršelių kampais. Sprendžiant iš šių požymių, daugiausia naudotas Grigorijaus F. Klikušino albumas *Šriftai* (*Шрифты : Для художников-оформителей. Составил Григорий Филиппович Кликушин. Минск, 1980*). Nedidelę dalį (25 puslapius) užima iliustruota rašto ir šrifto raidos apžvalga, kitą dalį (290 puslapių) – knygų, plakatų ir dekoratyvinių kirilikos šriftų (iš viso 287) lentelės. Leidinys praktinės paskirties, jo vartotojai – dailininkai apipavidalintojai, dirbantys agitacijos, pramoninės grafikos, reklamos, knygų ir žurnalų dizaino srityje. Albumas siejamas ir su mokymo reikmėmis. Atsižvelgiant į platų pritaikymą, jis išspausdintas 50 000 egzempliorių tiražu. Kitą Leono bibliotekoje buvusį vokiškos kokybės leidinį *Šriftas ir raštas: vadovėlis* (*Schrift und Schreiben: Ein Fachbuch*; Leipzig, 1986) parengė Grafikos ir knygos meno aukštosios mokyklos Leipcige profesorė Hildegarda Korger. Tai fundamentalus dalyko veikalas, skirtas mokslo ir studijų tikslams. Jame nagrinėjama lotyniškųjų, gotikinių ir šiek tiek kirilikos rašmenų istorija, pateikiama mokymo metodika, šrifto praktinis taikymas raštuose, rankraštiniuose ir spausdintiniuose knygose, plakatuose, pramoninėje grafikoje ir kitose praktinio taiky-

mo srityse. Didelės apimties dalyko analitiniai tekstai palydėti 564 rašmenų ir šriftų iliustracijomis. Į knygrišio rankas pateko veikalo šeštosios laidos egzempliorius. Sprendžiant iš kainos nuorodos, jis už 9 rublius 23 kapeikas pirktas „Draugystės“ knygyne, tačiau iš įrašo *J. D. // 67. metais* priešlapyje – nežinomu būdu greičiausiai Leono įsigytas iš antrų rankų.

Ornamentų albumų kategorijai priklausytų du brošiūruoti leidiniai minkštais viršeliais. Senesnis – dailininkės Carolos Belanger Grafton parengtas albumas *Įmantrūs ir ornamentiniai raidynai* (*Bizarre and Ornamental Alphabets*. New York, 1981). Jame reprodukuotos įvairių epochų knygose naudotos 1 685 išgalvotos (žodis *bizarre* taip pat reiškia *keistos*) ir realios inicialinės raidės, iš jų 50 – viso raidyno. Tekstai anglų kalba – trumputė pratarmė, firmos (Dover Publications, Inc.) tokios rūšies grafinio meno leidinių serijos reklama viršeliuose ir autorių teisės nuoroda su perspėjimu vartotojams, kad grafikos ir taikomajame mene galima laisvai panaudoti ne daugiau kaip 10 skelbiamų raidžių, tačiau griežtai draudžiama jas reprodukuoti spausdintinėms knygoms ir kitais panašiais tiražavimo tikslais. Kitas albumas *Dekoratyviniai raidynai* (*Alphabets decoratifs*. Paris, 1995), forma beveik niekuo nesiskiriantis nuo pirmojo, pasirodė Paryžiaus leidykloje „L’Aventurine“. Nauja joje yra raidžių reprodukcijų išdėstymas pagal amžius: nuo XV a. iki XIX a. su kelių sakinių įvadu kiekvienos dalies pradžioje ir raidžių stilių nusakančiais parašais kiekviename puslapyje. Neabejotina, kad pažintine prasme tokie albumai gerokai padidino Leono supratimą apie dekoratyvinį šriftą ir ornamentą, tačiau apie jų panaudojimą knygrišystėje žinių kol kas neradome.

Restauravimo metodikos literatūrai atstovautų Lietuvos nacionalinio muziejaus restauravimo centro rengto ir kartkartėmis išeinančio tęstinio leidinio *Restauravimo metodika* du numeriai: ketvirtasis (2002) ir penktasis (2007). Jie spausdinti spalvotais viršeliais, iliustruoti istoriniais popierininkystės ir šių dienų restauratorių darbą pristatančiais vaizdais. Leono reikmėms tiesiogiai atliepė ketvirtasis numeris, skirtas popieriui, pergamentui ir spaudiniams. Jo straipsnių autoriai – patyrę restauratoriai – analizavo rašomųjų medžiagų gamybą, restauravimo ypatumus, konservavimą, šioms procesams naudojamas medžiagas ir jų poveikį. Ypač aktuali tema buvo pergamentas, nes dėl jo stygiaus knygrišys pageidavimų sulaukdavo gana dažnai. Penktajame numeryje vyravo Leonui mažiau aktualūs straipsniai. Apie popieriaus ir odos restauravimą, konservavimą bei saugojimą rašyta tik trijuose tyrimuose. Neabejotina, kad publikacijų šiais ir kitais „Pagalbinių priemonių“ skyriuje aptartais klausimais knygrišys rasdavo ir kituose periodiniuose leidiniuose, tačiau jų iškarpu arba kopijų aplankų palikime neužtikta. Jie tikriausiai nesudarinėti.

MATERIALINIAI PAGRINDAI. Knygrišyklos materialinius pagrindus Leonas kūrė nuosekliai, žingsnis po žingsnio. Pirmuosius knygrišystės įrankius ir prietaisus pasidarė Kuro aparatūros gamykloje, talkinamas draugų – patyrusių metalo specialistų. Įgijęs knygrišio profesinės patirties, technines priemones tobulino pats ir pirko iš pramonės gaminių prekybos. Gerai įvaldė elektros prietaisus, šriftų nedideliais kiekiais gamybą. Tačiau ankštos patalpos ir namų darbo sąlygos neleido išsigyti didesnių gabaritų įrenginių. L. Panavas neturėjo knygrišiu labai reikalingų knygų blokų pjovimo staklių, profesiniu žargonu vadinamų *giljotina*, todėl pagalbos kreipdavosi į Vilniaus universiteto bibliotekos restauratorius, galbūt ir į kitus modernesnių blokų pjovimo įrenginių savininkus. Knygrišyklos techninio aprūpinimo lygis lemia ir jos kategorijos įvardijimą. Autoriaus suvokimu, jai būtų galima taikyti *namudinės knygrišyklos sąvoką*.

Pirmąją dirbtuvę Leonas įsirengė Viršuliškių buto tamsiajame kambaryje – sandėlyje. Panavų marti Daiva Paulavičiūtė (Panavienė)-Staniulienė liudija: *pirmą kartą Leoną Panavą pamačiau 1991 m. jo bute Viršuliškėse. Tuo metu draugavau su Panavų sūnumi Viktoru. Ištekėjus jų bute gyvenau dar du metus. Uošvis buvo nuoširdus, geras, supratingas žmogus. Buvo apsiskaitęs ir apsišvietęs. Parodydavo ir savo įrištas knygas. Bet apie jų įrišimo ypatumus neaiškino. Leonas knygrišyklą buvo įsirengęs buto tamsiajame sandėliuke. Kadangi jo durys dažnai buvo praviros, tai matydavau jį dirbantį. Dirbdavo ilgai, kartais per visą naktį ir net iki ryto. Manau, kad knygrišystė jam buvo daugiau pomėgis nei pajamų šaltinis. Tada dar dirbo ir gamykloje. Gamykla užsidarė nesulaukus pensijos amžiaus, todėl šeima susidūrė su materialiniais sunkumais (užrašyta 2016 01 17)*. Kai nebedirbo, pensiją atiduodavo žmonai, knygrišystės medžiagas pirkdavo iš knygų įrišimo uždarbio. Artimųjų žodžiais, jo darbas išėjus į pensiją buvo vien knygos: pavalgo ir eina į savo knygrišyklėlę. Kai geresnį butą pardavė, dėl vietos stygiaus vieno kambario bute Gabijos gatvėje darbo vietą įtaisė mažame rūsio sandėlyje. Autorius, ją lankęs, gali paliudyti, kad dirbo sveikatai itin kenksmingomis sąlygomis: namo rūsio gilumoje, praėjimų labirintu pasiekiamoje ankštoje, vos kelių kvadratinių metrų patalpoje, be lango, vėdinimo, užkimštoje policheminių knygrišystės medžiagų, kurios nuo kaitinimo virsdavo nuodais. Galbūt tai ir prišaukė vėžį. Vakarais knygas siūdavo ir klijuodavo virtuvėje. Senas knygas kruopščiai restauruodavo. Medžiagų išigydavo parduotuvėse. Odą pirko iš kažkokios moters Klaipėdoje, metalo, raidžių – iš Dailės kombinato Vilniuje. Našlės liudijimą papildė R. Supranavičiaus atsiminimai. Leonas odą pirkdavęs iš įvairių vietų. Galiojo „skurdo filosofija“, ypač Lietuvos politinio ir ekonominio virsmo laikotarpiu. Buvo dirbama su tuo, ką knygrišiai galėjo gauti. Kartais

oda buvo perkama iš nudėvėtų prekių parduotuvių, ardomi odiniai lietai. Bankrutavęs Dailės kombinatas šį tą išpardavinėjo. Be to, jauni prekeiviai čia buvo atidarę parduotuvę, odą veždavo iš Rusijos. Ją Leonas pirko tol, kol saviškai bankrutavo. Nagingą knygrišį gelbėjo ir kiti medžiagų įsigijimo šaltiniai bei būdai. Leonas yra pasakojęs, kad pirkdavo senas nebrangias knygas ir jų išardytus viršelius naudodavo knygų perrišams. Apklausus įrišų užsakovus sužinota, kad jie patys pageidaujama medžiagų gavimu ir pristatymu nesirūpindavo. Šią užduotį patikėdavo knygrišiui ir tenkindavosi jo galimybėmis. Atveju, kai užsakovai kai kurių medžiagų pateikdavo, žinoma vos vienas kitas. Kauno antikvaras Vidmantas Staniulis knygyno vardu fotografuotiniu būdu išleistų Kristijono Donelaičio *Metų* (2010) šimto egzempliorių įrišui itališką odą kartu su Leonu pirko Dailės kombinato patalpose veikusioje prekyboje. Vyko kartu, odą rinkosi pats knygrišys, tačiau, atrodo, dėl kokybės bus kiek apsirikęs. Jo užrašų sąsiuvinyje yra tokia pastaba: *Oda įrišimams netinkama. Labai minkšta – rūbinė* (žr. katalogo 155 įrašą). Šių eilučių autorius meistrui yra parūpinęs iš Raseinių rajono Ariogalos seniūnijos Butkiškės miestelyje ir šiandien sėkmingai tebeveikiančios Virginijaus Bielskio individualios įmonės „Galvijas“ pirktos specialiai knygrišybai naudojamos augalinio išdirbimo ėriuko odos „Krustas“ ir mokslinės stažuotės metu Švedijoje įsigyto marmuruoto popieriaus. Toks kiek neatsakingas arba abejingas užsakovų požiūris kartais nulemdavo prastesnę jų vertingiausių knygų įrišų kokybę, nes meistro galimybės nebuvo beribės. Kita vertus, daugeliui iš tokių užsakovų patiems stigo elementaraus suvokimo apie įrišo medžiagų rūšis, kokybę ir jų reikalavimus.

KNYGRIŠYKLOS LIKIMAS. Knygrišyklos gyvavimas ir ateitis priklausė nuo sveikatos būklės, lėšų, klientų skaičiaus ir galimybių įsigyti reikiamų medžiagų. Dėl jų Leonas nuolat lankydavosi „blusų turguje“ ant Tauro kalno. Čia susitikdavo su nuo seno pažįstamais užsakovais ir užmegzdavo ryšį su naujais. Senas, padėvėtas knygas Leonas taip pat pirko ant Tauro kalno „blusų turguje“. Jas restauruodavo, įrišdavo ir laikė savo bibliotekoje. Jų neparduodavo ir net dukrai nedovanodavo. Šią meistro savybę patvirtina ir G. Trumpis: *jį aplankydavęs tik po telefoninio skambučio, kai reikėdavo pasiimti sutvarkytas knygas ir brošiūras. Parodžius kartais dėmesį vienai ar kitai mane sudominusiai įdomesnei jo įrištai knygai, sakydavo negalįs jų nei keisti, nei parduoti. Kai kurias knygas (ir nemažai) jis tikrai brangino ir vertino* (užrašyta 2016 01 05). Už atliktus darbus gautas lėšas naudojo tik medžiagoms pirkti. Jų reikėjo daug. Anot našlės, dieną dieną sėdėjo rūsyje ir rišo. Dirbti pradėdavo nuo 6 val. ryto, 10 val. pusryčiauvo, 14–15 val. pakildavo pietų. Džiaugėsi, kad sugeba knygas gerai rišti. Ateina iš rūsio, knygą glosto. Kartais guosdavosi, kad pavargo. Bet kai kurie knygų

žmonės vis priprašydavo rišti ir neapsirikdavo: girdavo. Jam buvo įdomu tvarkyti knygas, būti ir dirbti vienam. Tai jam svarbu, atitiko charakterį. Jo įrištos knygos patiko žmonėms, tad ir stengėsi. Žmona saugo Leono paliktą knygą *Diagnozė: bibliofilija. Esė, straipsniai* (sudarytojas ir dalies tekstų autorius Vidmantas Staniulis), kurios 93–94 puslapyje skirta šiek tiek vietos ir Leonui, įdėta jo nuotrauka. Jis tuo didžiuodavosi: štai ir apie mane rašo! Knygą pažįstamiems ir artimiesiems rodydavo.

Artėjant gyvenimo pabaigai, ligos sekinamam Leonui darėsi sunku užlipti ant Tauro kalno. Didėjo nežinomybė dėl knygrišyklos ir užsiėmimo ateities. Jei pildydamas bibliofilo anketą galimo asmeninės bibliotekos likimo nesvarstė, tai dėl knygrišyklos nebuvo toks abejingas. Jis vienu metu bandė amato mokytį anūką Arminą Panavą, vylėsi, kad susidomės. Pokalbio metu jaunuolis prisipažino: knygrišystė neviliojo. Išvykęs į Jungtinę Karalystę, Arminas studijavo architektūrą Liverpulio universitete, dabar dirba architekto padėjėju Londone. Mirus knygrišiui, dirbtuvė saugota ketverius metus ir jos paveldėtojos našlės Onos Panavienės 2015 metais perduota Pagėgių savivaldybės Martyno Jankaus muziejui Bitėnų kaime³². Ji yra ir saugoma, ir naudojama muziejinių edukaciniams programoms. Iš senelio palikimo Arminui teko šrifto ir klišių rinkinėlis. Jį buvo sudaręs pats Leonas, perdavė močiutė Ona.

KLIENTAI. Sprendžiant iš bloknote sudaryto sąrašo (žr. katalogo 151 įrašą), knygrišys 1998 metais turėjo apie 70 klientų: nuolatinį, trumpalaikį ir vienkartinį. Vėliau jų atsirado daugiau. Dažniausiai, kai kurie ir ilgiausiai su Leonu knygų įrišų reikalais bendravo tokie bibliofilijos, kolekcionavimo, knygos mokslo, meno ir verslo pasaulyje žinomi asmenys kaip Artūras Barysas, Vytautas Dundzys, Zenonas Kerutis, Gitanas Nausėda, Vytautas Petniūnas, Gediminas Petraitis, Vidmantas Staniulis, Gintautas Trumpis, Kazys Varnelis. Trumpalaikiai pagal bendravimo dažnumą būtų Antanas Buračas, Algimantas Dziegoraitis, Jaunius Gaubis, Domas Kaunas, Albinas Vaičiūnas, vienkartiniai, užsakymus teikę kada ne kada – Žilvinas Januška, Vincas Kisarauskas, Aurelija Rabačiauskaitė, galbūt atsitiktiniai minimi Jacevičiaus pavarde, Algirdo, Andriejaus, Antano Kazimiero, Stasio, Virgilijus vardais, Antikvaro, Belarusio, Kauniečio, Panevėžiečio pravardėmis. Su tokiu Vytu (rodos, kilusiu iš Ignalinos) dėl knygų susitikdavo Šeškinės pašte. Dalis iš minėtųjų asmenų, kėlusių Leono pasitikėjimą, lankėsi knygrišio namuose, atnešdavo knygų ir jas pasiimdavo, su kitais susitikdavo „blusų turguje“ ant Tauro kalno, užsakymus pats pristatydavo į namus. Našlės atsiminimais, aktyvus klientas advokatas Zenonas Kerutis nesilankė. Jam knygas Leonas pats nuveždavo, nes norėjęs būti savarankiškas. Bibliofilas G. Trumpis nurodė ir kitokias bendravimo su Leonu

aplinkybes: *kai prispirdavo „bėdos“; atnešdavo sutvarkytus spaudos leidinius man į namus. Aš jam sumokėdavau ir tuo viskas baigdavosi. Kartais skolindavosi pinigų (tiesa, ne po daug). Visada atiduodavo, galima sakyti, laiku (užrašyta 2016 01 05).* Iš Kauno dažnai atvažiuodavo Vidmantas Staniulis. Jis „blusų turguje“ ant Tauro kalno nupirkdavo daug knygų ir iš karto, tiesiai į namus jas pristatydavo įrišti. Našlė teigia, kad Leonas knygų sau įrišo mažai, bet kitiems – įvairiems bibliofilams, antikvarams, bibliotekoms, giminėms – jų įrišo be galo daug. Niekas nesuskaičiuos. Labai gerbė savo seserį, jai dovanodavo gražiai įrištų knygų. Stanislava ir Jonas Rakšteliai yra minimi nurodytame 1998 metų sąrašė tarp kitų jų įrištų vartotojų.

Sirgdamas rišo vis mažiau, mažėjo ir klientų. Nuo jų ligą slėpė. Prašomas ką nors įrišti atsisakinėjo aiškindamas laiko stygiumi, ūkiniais reikalais, išvykomis į tėviškę, nors joje paveldėtą žemę jau seniai (2004 metų rugsėjį) buvo pardavęs ir pinigus su seserimi pasidalinęs. Šios studijos autoriui nepavyko patikimai nustatyti, kas buvo paskutiniai Leono klientai ir kokie paskutiniai jo daryti įrišai. Iš vėliausio žinomo, 2009 m. vasario 15 d. sudaryto ir vėliau dar kiek papildyto 36 įstaigų ir asmenų, su kuriais neabejotinai dažniausiai bendrauta telefonu, sąrašo savadarbiame žalio kolenkoro lankstinyje knygrišystės interesantais ir klientais laikytini Vytautas Dundzys, Domas Kaunas, Zenonas Kerutis, Edmundas Maziliauskas (pažįstamų vadinamas antikvaru Virgiu), Gitanas Nausėda, Gediminas Petraitis, Juozapas Šimkus, Gintautas Trumpis, Albinas Vaičiūnas ir Kazys Varnelis³³. Paskutiniu, tiesa, nebaigtu įrišu, gal tik remdamiesi prielaida, galėtume nurodyti savadarbę parankinę užrašų knygą, kataloge užregistruotą 154 numeriu. Jos pirmajame lape tušinuku įrašytas pavadinimas *Darbai ... Darbeliai ... ir Žodynėlis*, o paskutinis datuotas įrašas darytas likus trimis mėnesiams iki mirties 2011 metų kovą. Sprendžiant iš turinio, šią užrašų knygą lyg ir numatyta skirti patyrimui bei darbams apibendrinti. Įrišo požiūriu ji yra tik ruošinys. Bloko priešlapiai ištisiniai, ornamentuoto popieriaus, nugarėlė klijuota, su marlės juosta blokui įtvirtinti viršeliuose. Jų nėra, įrišas liko nebaigtas daryti.

32 *Pagėgių savivaldybės Martyno Jankaus muziejaus eksponatų pirkimo–perdavimo aktas, 2015 m. lapkričio 19 d., Nr. 20: Knygrišio Leono Panavo knygrišyklos instrumentarijus komplektas.* Priėmė vyr. rinkinių saugotoja Lina Vasiliauskaitė, perdavė savininkė Ona Panavienė. Patvirtino muzie-

jaus direktorė Liudvika Burzdžiuvienė [parašai]. Martyno Jankaus muziejaus archyvas, kopija VUB RS F 179–650.

33 *Leono Panavo 2009 02 15 pradėtas sudarinėti 36 įstaigų ir asmenų telefonų sąrašas.* Žalio kolenkoro lankstiny. VUB RS, F 179–650.

Leono Panavo profesinė knygrišystė ir jos tobulumo siekis yra originalus lietuvių knygos kultūros atsinaujinimo ir kokybinės transformacijos Lietuvos valstybingumo atkūrimo išvakarėse ir jį atkūrus pavyzdys. Knygrišys buvo aktyvus jos dalyvis ir kūrėjas. L. Panavo knygos kultūra buvo kelių krypčių. Joje dominavo kultūriniai ir bibliofiliniai interesai, poreikius atitinkančios asmeninės bibliotekos kūryba ir knygrišystės darbai. Nepalankiomis knygrišio veiklai sąlygomis profesionalumo siekta pirmtakų imitacijos ir saviugdos būdu. Amžininkų liudijimai ir bibliotekos turinys patvirtina: L. Panavas buvo daugiau nei aukštos kvalifikacijos darbininkas – metalo apdirbėjas. Jam stigo aukštesnio išsilavinimo, tačiau jo darbai, biblioteka ir skaitoma literatūra toli pranoko ne tik metalo darbininko, bet ir kai kurių išsilavinusių humanitarų lygį. Skaitymo interesų būta universalių, juos tenkinti leido nuosekliai komplektuojamas humanitarikos pobūdžio asmeninės bibliotekos turinys. Būdingas šios bibliotekos bruožas – knygų tausojimas ir pagarba joms.

Svarbiausias kūrybinės veiklos motyvas buvo knygrišystė. Ji kompensavo jaunystėje įgyto specialiojo vidurinio išsilavinimo spragas. Saviugdos ir tobulinimosi tikslu L. Panavas knygrišystę pavertė gyvenimo būdu. Jos gyvybiškumui palaikyti nuosekliai kūrė materialinius pagrindus, klientūros aplinką, tobulino profesinius gebėjimus ir įrišų stilistiką, siekdamas kokybinės pažangos naudojosi profesine literatūra ir profesionalų konsultacijomis, dirbtuvėse ir parodose stebėjo jų originalius kūrybinius artefaktus ir iš jų mokėsi. Jo sukaupta knygrišystės literatūra turinio požiūriu buvo vertinga ir įvairi. Ji apėmė rašto ir knygos istoriją, įrišimų metodiką ir technologiją, šriftų grafiką ir viršelių ornamentiką, įrišų medžiagas, senųjų įrišų restauravimą ir konservavimą. Pagal galimybes profesiniu požiūriu susipažinta su kitų šalių knygrišystę pristatančiais leidiniais, nors dėl užsienio kalbų žinių stygiaus neturėjo galimybių visavertiškai jais pasinaudoti. Tačiau knygrišio akiratis vien profesine literatūra nesiribojo. Jo skaitymo interesai buvo intensyvūs ir šakoti, juos tenkinti leido gana gerai komplektuojama humanitarikos pobūdžio asmeninė biblioteka. Tolesniems ir nuodugnesniems L. Panavo knygos kultūros tyrimams turėtų būti panaudojamas asmeninis daugiau 150 profesionalių knygų įrišų rinkinys. Jis išsaugotas ir tyrėjams prieinamas. Visas L. Panavo sukurtas įrišų paveldas yra labai didelis ir išsklaidytas buvusios klientūros aplinkoje. Jo tyrimai – ateities užduotis. Apibendrinimui galima pakartoti knygrišio restauratoriaus R. Supranavičiaus mintį, pasakytą Leono Panavo atminimo vakare, vykusiame Vilniaus universiteto bibliotekoje 2016 m. vasario 3 d., ir mūsų kiek papildytą: *Jis yra įjėgęs į knygrišystės istoriją kaip žmogus to laikotarpio. Tai jau yra istorija. Jis dalyvavo toje istorijoje tiek, kiek galėjo, ir paliko tokį pėdsaką, kurio niekas kitas jau nepakartos.*

Nepublikuoti šaltiniai

1. *Jakštas Vytautas Petras (1935–1994)*: [asmens byla]. Vilniaus universiteto archyvas, F 856, apyrašo nr. 10967K. 23 lapai.
2. KASPARAITYTĖ, Vilija. *Vilniaus Mažvydo klubo bibliofilinė veikla*: diplominis darbas; mokslinis vadovas doc. Domas Kaunas. Vilniaus Darbo raudonosios vėliavos ir Tautų draugystės ordinų valstybinis V. Kapsuko universitetas, Istorijos fakultetas, Bibliotekinių katedra. Vilnius, 1986. 56 lap. Originalas nežinomas, kopija autoriaus archyve.
3. *Lietuvos TSR savanoriškos knygos bičiulių draugijos valdybos prezidiumo 1983 m. lapkričio 14 d. posėdžio protokolas Nr. 5 (26)*. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau: VUB RS), F 306–168, lap. 90, 91, 94, 95, 113, 116.
4. *Martyno Mažvydo bibliofilų klubo nario anketa: Leonas Panavas*. Užpildyta 1994 04 06. Martyno Mažvydo bibliofilų klubo archyvas. Byla nesudaryta. 3 lap.
5. *Martyno Mažvydo bibliofilų klubo narių visuotinio susirinkimo 1999 m. vasario 3 d. protokolas*. Martyno Mažvydo bibliofilų klubo archyvas. Protokolų sąsiuvinis. Bylos nesudarytos, signatūros nesuteiktos.
6. *Pagėgių savivaldybės Martyno Jankaus muziejaus eksponatų pirkimo–perdavimo aktas, 2015 m. lapkričio 19 d., Nr. 20: Knygrišio Leono Panavo knygrišklos instrumentarijaus komplektas*. Priėmė vyr. rinkinių saugotoja Lina Vasiliauskaitė, perdavė savininkė Ona Panavienė. Patvirtino muziejaus direktorė Liudvika Burzdžiuvienė [parašai]. Martyno Jankaus muziejaus archyvas, kopija VUB RS. F 179–650.
7. *Leono Panavo artimųjų ir jų pažinusių asmenų liudijimai, anketinės apklausos, nuotraukos, asmens ir buities dokumentų kopijos*. Užrašė ir prarėngė Domas Kaunas, 2015 05 29–2017 02 16; L. Panavui skirto atminimo vakaro, įvykusio 2016 02 03, garsinį ir tekstinį archyvavimui skirtą įrašą parėngė Vaida Jankauskaitė. VUB RS, F 179–650. Daliai rankraščių taikoma

- riboto naudojimo iki 2030 m. sausio 1 d. sąlyga.
8. *Leono Panavo 2009 02 15 pradėtas sudarinėti 36 įstaigų ir asmenų telefonų sąrašas*. Žalio kolenkoro lankstinys. VUB RS, F 179–650.
9. *Stasio ir Leonoros Panavų šeimos narių, nuolatinei gyvenančių Švenčionių apskrities Daugėliškio valsčiaus Makniškės kaime, surašymas*. 1942 m. gegužės 27 d. Lietuvos centrinis valstybės archyvas, FR–743, aprašas 2, byla 5707, lap. 53–54.
10. *Onos ir Leono Panavų buto pirkimo iš Genriko Jurevičiaus (Genrik Jurevič) Vilniuje, Gabijos g. 51–2, sutartis*. Patvirtino Vilniaus 15-ojo notarų biuro notarė Marika Liutevičienė 1995 m. spalio 19 d. Onos Panavienės asmeninė nuosavybė, kopija VUB RS F 179–650.

Publikuoti šaltiniai

11. BRAZIŪNIENĖ, Alma. *Bibliofilija kaip asmenybės raiška*: Kazio Varnelio biblioteka. Lietuvos nacionalinis muziejus, Vilniaus universitetas. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, [2008]. 272 p.: iliustr. ISBN 978-9955-415-84-8.
12. *Diagnozė: bibliofilija*: esė, straipsniai. Aut. ir sudaryt. Vidmantas Staniulis. Kaunas: V. Staniulio knygynas, 2010. 319 p.: iliustr. ISBN 978-9986-667-34-6.
13. GUDAITIS, Leonas. *Likimo paradoksai. Nemunas*, 2015 07 09 [žiūrėta 2016 m. vasario 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://nemunas.net/?p=30&nid=256>>.
14. *Leono Panavo asmeninis knygų įrašų rinkinys*: katalogas. Vilniaus universitetas, Komunikacijos fakultetas, Knygotyros ir dokumentotyros institutas, Medijų tyrimo laboratorija; sudarė ir parėngė Domas Kaunas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016. 112 p.: iliustr., portr. ISBN 978-609-459-695-7.
15. LIEPAITĖ, Inga. *Lietuvos bibliofilijos būtis ir idėjų raiška sovietmečiu*: daktaro disertacija.

Humanitariniai mokslai, Komunikacija ir informacija (06 H). Vilniaus universitetas. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2013. 280 p.

Literatūra

16. BALTUŠIS, Juozas. Vietoj dienoraščio. 1978 m. spalio 1–lapkričio 30 d. *Metai*, 2016, nr. 11, p. 105–128.
17. *Mažvydo klubas*: Mažvydo knygos bičiulių klubo pėdsakais. Sudarė Jurgis Stašaitis, Albinas Vaičiūnas, Birutė Vaitkienė. Vilnius: Krantai,

2010. 159 p.: iliustr. ISBN 978-9955-857-10-5.
18. TAUKINAITYTĖ-NARBUTIENĖ, Rūta. Leono Panavo knygų įrišai taikomosios ir meninės knygrišytės požiūriu. *Knygotyra*, 2017, t. 68, p. 226–236.
19. ŽENTELYTĖ, Audronė. Veprių žemės ūkio mechanizacijos mokykla. Iš *Vėpriai*. [Sudaryt. Venantas Mačiekus, Edita Korzonaitė, Jonas Žentelis, vyr. red. V. Mačiekus]. Vilnius: Versmė, 2010, p. 654–655. (Lietuvos valsčiai; kn. 19).

PRIEDAS

Leono Panavo ranka užpildyta Martyno Mažvydo bibliofilų klubo nario anketa yra kol kas vienintelis žinomas jo knygos kultūros saviugdos ir knygrišio profesijos interesus patvirtinantis originalus dokumentas. Jis išlikęs Martyno Mažvydo bibliofilų klubo archyve. Paryškinto kursyvo tekstu teikiami atsakymai buvo įrašyti Klubo vadovų parengtoje ir nedideliu tiražu spausdintoje anketoje. Siekiant autentiškumo, L. Panavo atsakymų kalba neredaguota, tačiau pataisyta rašyba, paaiškinami kai kurie duomenys, prasišieniantys su žinomais, pateiktais artimų asmenų arba reikalaujančiais patikslinimo.

Martyno Mažvydo bibliofilų klubo nario anketa

1. Pavardė *Panavas* Vardas *Leonas* Tėvo vardas *Stasys*.
2. Gimimo data (metai, mėnuo, diena) **1942 sausio 12**.³⁴
3. Gimimo vieta *Ignalinos raj. Makniškės k. Lietuva*.
4. Kur, kada ir kokius mokslu baigėte? *Specialus vidurinis. Lietuvoje 1961 m. (Ukmergėje)*.
5. Darbo vieta, pareigos, tarnybinis telefonas *Akcinė bendrovė „Kuro aparatūra“ frezuotojas*.
6. Mokslinis laipsnis ir mokslinis vardas *nėra*.
7. Kultūrinio pobūdžio organizacijos ir sąjūdžiai, kuriems priklausote arba simpatizujete *Simpatizuoju dailininkams ir rašytojams ir bibliofilams*.
8. Kokiose užsienio šalių bibliotekose ir knygų muziejuose teko lankytis? *neteko*.
9. Kokiose Lietuvos mokslinėse ir viešosiose bibliotekose mėgstate lankytis ir dirbti? *M. Mažvydo bibliotekoje*³⁵.
10. Kokio turinio arba žanro literatūra daugiausia domitės ir skaitote? *Lietuvos istorinė, apie knygas ir knygininikus*.
11. Kokio dydžio ir turinio Jūsų asmeninė biblioteka? *apie porą tūkstančių knygų įvairaus turinio ir apie aštuonetą šimtų žurnalų*³⁶.

12. Ar turite knygų ir kitų spaudinių kolekciją? ? *žurnalų. Vaižganto raštų ir paskaitų kolekciją*³⁷.
13. Koks šios kolekcijos pobūdis ir dydis? ? (*nuo 1957 m. žurnalai*)³⁸.
14. Ar turite senųjų (iki 1794, 1795–1864, 1865–1904, 1905–1917, 1918–1940, 1940–1944) lietuviškų ir kitomis kalbomis išleistų knygų bei periodikos? *nuo 1880–1904 keletas religinių ir rusų kalba. Iki 1940 m. apie 500 v[ienetų] įvairaus žanro lietuviškų knygų ir apie 200 v[ienetų] žurnalų*³⁹.
15. Trys vertingiausi Jūsų bibliotekos spaudiniai: senumo, kultūrinės ir materialinės vertės prasme
 1. P. Jurgėla „*Sparnuoti lietuviai*“⁴⁰
 2. A. Vaičiūno „*Amžininkų atsiminimai*“⁴¹
 3. J. Skvirecko „*Šventasis Raštas*“⁴²

34 Leono Panavo pase gimimo data buvo nurodyta 1942 m. lapkričio 13 d. Jo sesuo Stanislava Rakštelienė paaiškino, kad painiava atsirado dėl dingusių metrikų. Vaikų dokumentai buvo pavogti kartu su mamos pinigine jai lankantis Ignalinoje. Kokiais dokumentiniais šaltiniais remiantis buvo išduotas pasas, nėra žinoma.

35 Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka.

36 Pateikdamas duomenis, L. Panavas mintyje turėjo visų periodinių leidinių numerių skaičių. Palikime buvo rasti dešimties pavadinimų serialinių leidinių (laikraščių, žurnalų ir tęstinių mokslo darbų) komplektai, pluoštai, pavieniai numeriai, tomiai. Iš jų aštuonių įrišai yra L. Panavo, dviejų – spaustuviniai. Bendras knygų skaičius atrodo spėtinas ir gerokai padidintas.

37 Ties atsakymu į 12 ir 13 anketos klausimą parašė klaustuką, matyt, abejojamas sąvokos *kitų spaudinių kolekcija?* reikšmė: ar ji neapimtų ir jo sukauptų žurnalų. Knygų įrišų rinkinyje jis turėjo visą *Vaižganto raštų* 19 tomų (1922–1938), kuriuose kartu su grožiniais kūrinių paskelbti ir Lietuvos universitete skaitytų paskaitų tekstai, išleisti nedidelėmis pigiomis knygelėmis 1924–1925 m.

38 Užrašas yra kiek žemiau atsakymo į 12 klausimą, bet su juo siejasi, tad gal jis skirtas tik to atsakymo papildymui. Šiuo atveju 13 klausimas liktų be atsakymo.

39 Lyginant duomenis, dėmesį reikia at-

kreipti į 11 klausimo atsakymą: jame nurodytas 800 žurnalų numerių skaičius. Matyt, bibliofilas rinkinyje turėjo 200 periodinių leidinių numerių, išleistų iki 1944 m.

40 JURGĖLA, Petras. *Sparnuoti lietuviai Darius ir Girėnas*. Jų gyvenimas ir pirmasis lietuvių skridimas per Atlantą iš Amerikos Lietuvon (su 81 paveikslu ir 5 brėžiniais). Čikaga: V. Stulpin [? Konstancija Kotryna Stulpinienė], 1935. 383, [1] p.: iliustr. Knygos antraštinio lapo kitoje pusėje leidėja nurodyta *Mrs. V. Stulpin*. Šis asmenvardis iš dalies atitinka sesers asmenvardį.

41 *Amžininkų atsiminimai apie Ilguvą*. Vilniaus turistų klubas; sudarė Albinas Vaičiūnas. Vilnius: [be leid. duomenų], 1987. 18, [1] p. Dėl leidinio tapatumo autorius nėra tikras.

42 *Šventasis Raštas Senojo ir Naujojo Įstatymo arba Testamento* (nuo 5 tomo – Šventasis Raštas Senojo ir Naujojo Testamento): 6 tomiai. Su Vulgatos tekstu. Vertė ir komentorių pridėjo kun. Juozapas Skvireckas, teologijos magistras, Žemaičių kapitulės kanauninkas, seminarijos profesorius; nuo 2 tomo: Vertė ir komentorių pridėjo vyskupas Juozapas Skvireckas, teologijos magistras; nuo 4 tomo: Vertė ir komentorių pridėjo Kauno arkivyskupas metropolitas Juozapas Skvireckas, teologijos daktaras; nuo 5 tomo: Vertė ir komentorių pridėjo Juozapas Skvireckas, teologijos daktaras, Kauno arkivyskupas ir metropolitas. Kaunas, 1911–1937. 6 t. Gretutinis tekstas lotynų ir lietuvių kalba.

16. Kam norėtumėte palikti asmeninę biblioteką: įpėdiniams, Jums artimai mokslo įs-taigai, gimtojo krašto arba miesto švietimo įs-taigai, pageidautumėte, kad įpėdiniai biblioteką parduotų ir gautus pinigus panaudotų Jūsų nurodytu tikslu ir t. t. *nežinau dar*.
17. Ar turite asmeninės bibliotekos ženklų – antspaudų, ekslibrisų? Kas jų autoriai? Į voką įdėkite po vieną egzempliorių visų ekslibrisų ir antspaudų *atspaudus įdedu į voką. Autorius ekslibrisų V. Jakštas, o antspaudo – aš pats*⁴³.
18. Kaip tvarkote asmeninę biblioteką: darote knygų atranką, šalinatė spragas, klasifi-kuojate, sudarinėjate katalogą, registruojate sąsiuvinyje, klijuojate ekslibrisus, antspauduojate? *Šalinu spragas, klijuoju ekslibrisus, iš reto antspauduoju. Klasifikuoju porą temų*⁴⁴.
19. Ar renkatė medžiagą apie Lietuvos bibliofilijos sąjūdį ir jo istoriją? *Taip*.
20. Kokie įs-tojimo į klubą motyvai? Ko tikitės iš klubo? *Pakelti savo žinių lygį bibliofilijos srityje*.
21. Kiti Jūsų kultūros interesai ir laisvalaikio pomėgiai. *Knygų restauravimas, įrišimas ir skaitymas*.
22. Tikslus namų adresas ir telefonas *Vilnius. Viršuliškių g-vė 59-29, tel. 41-25-96*.
23. Ką dar norėtumėte pasakyti? *Kad mūsų M. Mažvydo bibliofilų klubo nariai ateityje bendrautų daug artimiau negu kad kaip dabar tik oficialiai*.

Parašas *L. Panavas (Panavas)*.

Data *6 balandžio 1994 m.*

LEONAS PANAVAS (1942–2011): PERSONALITY, BOOK CULTURE AND BOOKBINDING

Domas Kaunas

Summary

Leonas Panavas (1942–2011) was a professional milling-machine operator at Vilnius metal-working plants who became a bibliophile and book binder due to his cultural aspirations. He was motivated by his complicated family and personal experiences as well as by his natural abilities. His book culture was developing in several directions. It was dominated by his collection of a personal library of scholarly bias, his strong inclination for reading, and bibliophily. Even though L. Panavas lacked higher education, his personal book culture surpassed not only that of an ordinary metal worker but also exceeded the competences achieved by some professionals in the humanities. The main motivation for his creative activities was bookbinding. It made up for the gaps in his specialized secondary education acquired in his younger days. With the aim of self-development, L. Panavas turned bookbinding into a way of life. To keep it going, he constantly solidified the material foundations of his craft, expanded the circle of his clientele

and continuously perfected his professional skills and his style of binding. Striving for a qualitative progress, he made use of professional literature and expert consultations, visited exhibitions of original artefacts created by masters of binding and learned from them. The literature on bookbinding collected by him is valuable and diverse in content. It included the history of writing and book publishing, the methods and technology of binding, the graphics of type and ornamentation of covers, binding materials, and the restoration of ancient bookbindings. He did his best to familiarize himself with the professional publications on the related crafts (leather industry, paper making) in other countries (Russia, the United Kingdom, France, the USA, Czech Republic) even though, due to the lack of knowledge of foreign languages, he could not always use them to the best advantage. However, the bookbinder's reading range was not limited to professional literature only. His reading interests were truly universal and they were satisfied by a well selected personal library specializing in the humanities. Its characteristic feature is preservation of books and respect for them. In the present study, research into L. Panavas's book culture and bookbindings is based on his personal collection of over 150 professional bookbindings preserved by his family as well as on his private library and some documents. However, one feels the absence of more diverse archival material. A major part of bookbindings created by L. Panavas during 25 years of binding activities is dispersed in the private collections of his numerous customers. Researching them is a task for the future. Still, the study has made it possible to establish L. Panavas as an important participant of the Lithuanian book binding process during the period of the restoration of Lithuania's statehood and its consolidation (1985–2010) as well as a productive craftsman.

KEY WORDS: book culture, personal library, reading, bibliophily, ex-libris, Martynas Mažvydas bibliophiles' club, bookbinding, book headcap, metal worker, miller.

Įteikta 2017 m. vasario 13 d.

Priimta 2017 m. kovo 17 d.

43 Voke rasti dviejų Vytauto Jakšto ekslibrisų, paženklintų signetais JV516 ir JV517, keli egzemplioriai. Trečiojo ekslibriso su signetu JV534 stoka patvirtina spėjimą, kad tai buvo dailininko parodinis kūrinys, neskirtas tiražavimui. L. Panavas bus gavęs dovanų tik keletą jo egzempliorių.

44 Atsakymas, matyt, reiškia, kad L. Panavas, komplektuodamas biblioteką, pirmenybę skyrė dviem temoms. Galbūt jas galima sieti su atsakymu į septintą ir dešimtą klausimą arba, atsižvelgiant į bibliotekos turinį, su Lietuvos istorijos ir grožine literatūra.